

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

SOSIAL-SİYASİ ELMLƏR

seriyası

серия

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ НАУК

series of

SOCIAL-POLITICAL SCIENCES

№ 4
2019

HÜQUQ

UOT 321(091); UOT 342

**BİRİNCİ RESPUBLİKADA ƏMƏK VƏ SOSIAL TƏMİNAT
SAHƏSİNDƏ MÜNASİBƏTLƏRİN HÜQUQİ TƏNZİMİ****X.C.İSMAYILOV*****Bakı Dövlət Universiteti***
xayyam-ismail@mail.ru

1918-ci ildə Azərbaycan ərazisində demokratik, hüquqi əsaslara söykənən müstəqil bir dövlətin yaranması Azərbaycan cəmiyyətinin və xalqının sosial-siyasi və hüquqi həyatının kökündən yenilənməsi istiqamətində geniş miqyaslı işlərin həyata keçirilməsinə təkan vermiş oldu. İctimai-siyasi həyatın bütün sahələrində münasibətlərin nizama salınması məqsədilə yeni normativ aktların qəbul edilməsi və bir çox sahələrdə islahatlara başlanılması bütövlükdə həmin dövrdə baş verən hüquqi prosesləri müsbət yönümdə xarakterizə etməyə imkan verir. Məqalədə baxılan dövrdə əhalinin əmək və sosial təminat sahəsində hüquqlarının tənzimi və qəbul edilən normativ hüquqi aktların realizəsi üzrə yeni dövlətin fəaliyyəti araşdırılır və ümumən Cümhuriyyətin həyata keçirdiyi sosial-hüquqi siyasətin əsaslarına aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: Xalq Cümhuriyyəti, normativ hüquqi akt, əmək hüquq münasibətlərinin tənzimi, əhalinin sosial təminatı, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi.

Cümhuriyyət dövründə sferada həyata keçirilən köklü dəyişikliklər cəmiyyətin sosial bazasının möhkəmləndirilməsinə, təkmil bir sosial sistemin yaradılmasına, işsizliyin və savadsızlığın aradan qaldırılmasına, əhalinin sosial təminatının gücləndirilməsinə və onun layiqli həyat tərzinin təmin edilməsinə, bütövlükdə geniş əhali təbəqələrinin dünyagörüşünün, siyasi-hüquqi şüurunun yüksəlməsinə, sivil və hərtərəfli inkişaf etmiş cəmiyyətin formalaşdırılmasına yönəlmişdi. Bu məqsədlə digər sahələr üzrə olduğu kimi, əmək və sosial təminat sahəsində də yeni normativ aktlar qəbul edilmiş, müvafiq sosial proqramlar işlənib hazırlanmış və onların reallaşdırılması istiqamətində işlərə başlanılmışdı.

Vətəndaşların əmək və sosial təminat hüquqlarının, eləcə də bu sferalarda onların maraqlarının təmin edilməsi Cümhuriyyətin həllinə nail olmağa çalışdığı ən əsas məsələlərdən idi. Belə ki, Nazirlər Şurasının, xüsusilə də üçüncü hökumət kabinetinin fəaliyyət proqramında əməkçi əhalinin ehtiyaclarının ödənilməsi prioritet məsələ kimi qeyd olunmuşdu. Hökumətin sosial siyasətinin

əks olunduğu proqramı əsasən aşağıdakı istiqamətləri əhatə edirdi: 1. Fəhlə və dövlət qulluqçularının, ümumiyyətlə, zəhmətkeş əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması; 2. Sahibkarlar və fəhlələr arasındakı münafişələrin həll edilməsi; 3. Fəhlə qanunvericiliyinin hazırlanması; 4. Sosial təminat sahəsinin inkişafı, ilk növbədə pensiya və sığorta siyasətinin əsaslı surətdə formalaşdırılması; 5. Sosial problemlərin həlli və tənzimlənməsi istiqamətində müxtəlif siyasi qüvvələrlə əməkdaşlığa nail olunması, xüsusi olaraq sahibkarlar və fəhlələrin maraqlarını ifadə edən təşkilatlarla, həmkarlar ittifaqları ilə müvafiq birgə fəaliyyətin əlaqələndirilməsi (6, 88).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin müvafiq orqanlarının əmək hüququ sahəsində qəbul etdiyi aktlar əsasən işə qəbul və işdən azad etmə qaydaları, iş vaxtı və istirahət vaxtı, əmək haqqı və əməyin ödənilməsinin digər formaları, fəhlə və qulluqçuların əmək, məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, sosial sığorta və müavinət məsələləri, əməyin mühafizəsi, ezamiyyə məsələləri, əmək mübahisələrinin həlli və s. bu qisim məsələlərin tənzimlənməsinə yönəldilmişdi.

İlk respublikanın fəaliyyətə başladığı vaxtlardan etibarən 8 saatlıq iş gününün müəyyən edilməsinin və iş vaxtından artıq işlərin ciddi surətdə məhdudlaşdırılmasının, sosial sığortanın geniş və tam şəkildə tətbiq edilməyə başlanmasının, fəhlə və əmək müfəttişliyinin təşkil edilməsinin, əməyin mühafizəsi haqqında olan qanun və qaydaların pozulmasına görə işə götürənlər üçün ciddi məsuliyyət müəyyən edilməsinin, fabrik-zavodlarda uşaq bağçalarının təşkili-nin, fəhlə qadınlar və yeniyetmələr üçün güzəştlər verilməsinin, əmək şəraitinin sanitar-gigiyenik cəhətcə yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin və texniki təhlükəsizliyin təmin edilməsinin nizama salınması Cümhuriyyətin sosial problemlərin həllinə böyük diqqət yetirməsinin bariz nümunəsi idi.

Əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi sahəsində atılan ilk addımlardan biri Cümhuriyyətin Nazirlər Şurasının 1918-ci ilin avqust ayının 17-də ezamiyyətə göndərilən dəmiryol qulluqçularının maddi vəziyyətini və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə qəbul edilən qərar oldu. Həmin qərarla dəmiryol işçilərinə gündəlik xərc üçün 5 manat ödənilməsi müəyyən edilirdi. Hökumət 1918-ci ilin oktyabr ayının 1-də işləyənlərin əmək haqqını qaydaya salmaq haqqında qərar qəbul etmişdi. Bu qərara müvafiq olaraq, Bakı şəhərində olan idarə və müəssisələrdə – fabrik, zavodlarda, 1918-ci il oktyabr ayının 1-dən etibarən hər bir işçinin aldığı əmək haqqının məbləği nəzərə alınaraq, 300 manatdan 550 manata qədər əmək haqqına əlavə edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Cümhuriyyətin digər bölgələrində isə əmək haqqının artırılmasına həmin ilin sentyabrın 1-də başlanılması və hər bir işçinin aldığı əmək haqqının məbləği nəzərə alınaraq, 200 manatdan 325 manata qədər əmək haqqına əlavə edilməsi qərara alınmışdı.

Bakı neft sənayesi müəssisələrinin və podrat qazma işləri üzrə müəssisələrin işçilərinin 1918-ci ilin oktyabr ayının 11-də keçirilən ümumi yığıncağında qəbul edilmiş «Neft sənayesi müəssisələrində və qazma işləri üzrə müəssisələrdə, fəhlələrlə əmək münasibətlərinin nizama salınmasına dair qaydalar»a

əsasən fəhlələrin işə qəbul edilməsi, işdən çıxarılması və başqa işə keçirilməsi hüququ sahibkarlara həvalə edilirdi ki, bu da fəhlə komitələrinin hüquqlarını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırmışdı (8, 34). Lakin bu qaydalarda 8 saatlıq iş gününün müəyyən edilməsi və həmin müddətin neft sənayesi müəssisələrində çalışan fəhlələr üçün qəti olması mühüm əhəmiyyətə malik idi. Fəhlə və qulluqçular işdən azad edilərkən onlara işdən çıxarılmğa görə müavinət verilməsinə dair dövlət tərəfindən heç bir əmək norması nəzərdə tutulmadığından, Bakı şəhər Duması 1918-ci il oktyabr ayının 24-də işdən çıxarılan şəxslərə yarım aylıq işdən çıxarma müavinətinin verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi.

Parlamentin 1918-ci il dekabrın 7-də keçirilmiş ilk iclasında «Fəhlə məsələləri haqqında» qərar qəbul olunmuşdu. Bu qərarın birinci maddəsində bütün idarə, müəssisələrdə, fabrik və zavodlarda 8 saatlıq iş günü, ikinci maddəsində isə hər bir işçinin həftədə bir gün müddətində istirahət hüququna malik olması təsbit edilirdi. Qərarla gecə işləri, habelə 16 yaşına çatmamış məktəb-yaşlı uşaqların işə cəlb edilməsi qadağan edilir, 16-dan 18 yaşınadək olan yeniyetmələr üçün 6 saatlıq iş günü müəyyənləşdirilirdi.

Çoxsaylı əmək hüquq normalarının ehtiva edildiyi bu normativ aktda qadınlara yalnız onların sağlamlığına zərər verməyən sahələrdə işləməyə icazə verilməsinə, qadın əməyindən istifadə edilən müəssisələrdə südəməz uşaqlar üçün uşaq evlərinin yaradılması, sahibkarlardan alınan vergi hesabına xüsusi fond yaradılması, fəhlələrin tam və ya qismən əmək qabiliyyətini itirdiyi hallarda onlara sosial sığorta verilməsi və s. kimi sosial tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Parlamentin ilk iclasında «Əmək Birjasının yaradılması haqqında» qərar da qəbul edilmişdi. Bu qərara müvafiq olaraq yaradılmış Əmək Birjası vətəndaşların işlə təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər görür, fəaliyyətinin ilk dövrlərində hər gün, sonralar isə vaxtaşırı boş olan iş yerləri barədə «Azərbaycan» qəzetində elan verir, bu və ya digər ixtisaslara görə hansı qulluqçuların tələb edilməsi, işlə təmin edilmiş olan fəhlə və qulluqçuların sayı və s. barədə məlumatlar dərc etdirirdi. Əmək birjası işə qəbul edən tərəflə fəhlə və qulluqçular arasında əmək münasibətlərinin yaranması zəminində (yəni tərəflər arasında əmək müqaviləsinin bağlanılmasında) vasitəçi qismində çıxış edirdi. Birja işsizlərin və iş yerlərinin qeydiyyatını aparır, növbəlilik əsasında işçilərin işlə təminini həyata keçirir və bu zaman hər iki tərəf üçün maddi əvəz olmadan xidmət göstərirdi.

Sahibkarlar və işçilər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri Əmək Nazirinin 1919-cu il 26 yanvar tarixli qərarı ilə 1917-ci il oktyabrın 2-də qəbul edilmiş müqavilənin bərpası oldu. Bu qərara əsasən işçilərin işə qəbul edilməsi və işdən azad edilməsi normaları istisna olmaqla, kollektiv müqavilənin yerdə qalan bütün normaları öz qüvvəsini saxlayırdı. Bu müqavilənin əsas müddəalarından biri iş gününün qısaldılması, 8 saatlıq iş gününün müəyyən olunması idi (5, 341).

İş vaxtı və istirahət vaxtı ilə əlaqədar məsələlərin tənzimləndiyi kollektiv müqavilədə işçilərin bir sıra kateqoriyaları üçün (məsələn, şəhər idarələri və mədən qulluqçuları üçün altı saatlıq) qısaldılmış iş günü müəyyən edilmişdi. Müəssisə rəhbərinin göstərişi ilə müstəsna hallarda işçilərin iş vaxtından artıq işlərə cəlb olunmasına yol verilir və belə hallarda əlavə haqqın ödənilməsi nəzərdə tutulurdu. İşçilər üçün həftə ərzində bir istirahət günü müəyyən edilir, istirahət və bayram günləri ərəfəsində iş vaxtı bir saat qısaldılırdı. İşlərin fasiləsiz yerinə yetirilməsi zərurəti yarandığı hallarda bayram günlərində işləyən işçilərə adi iş günləri ilə müqayisədə üçqat məbləğdə vəsaitin ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Qaydalarda fəhlələrin əmək fəaliyyəti ilə bağlı hüquqları, xüsusən də onların əsassız olaraq işdən çıxarılmasının qarşısının alınması daha geniş şəkildə öz hüquqi tənзимini tapmışdı. Belə ki, idarə və fəhlə komitəsinin üzvləri və müəssisənin fəhlə və qulluqçuları tərəfindən konfranslara və başqa hallara görə nümayəndə sifəti ilə seçilmiş şəxslər, əmək mühafizəsinə nəzarət edən hökumət orqanının icazəsi ilə işdən azad edilə bilərdilər. Ştatın ləğv edilməsi ilə bağlı fəhlə və qulluqçunun işdən azad olunmasına, 10 nəfərdən artıq – dəstə halında şəxslərin işdən azad edilməsinə, müəssisənin işinin qurtarması və yaxud dayandırılması ilə əlaqədar olaraq, kütləvi halda işçilərin sərbəstləşdirilməsinə, işçilərin bir bölgədən digər bölgəyə başqa işə keçirilməsi, əməyin mühafizəsinə nəzarət edən hökumət orqanının razılığı ilə yol verilirdi. Bir bölgədən başqa bölgəyə işə keçməyə razı olmayan fəhlə və ya qulluqçu sahibkarın tələbi üzrə işdən azad edilirdi.

Dövlət hakimiyyəti tərəfindən tanınmış hər hansı bir siyasi partiyanın və yaxud həmkarlar təşkilatının üzvü olmağa görə, fəhlə və qulluqçunun işdən azad edilməsi şərtsiz olaraq qadağan edilirdi. Xəstəlik nəticəsində üç aydan artıq müddətə işə çıxmayan fəhlə və qulluqçu müdiriyyətin və ya sahibkarın təşəbbüsü ilə işdən azad edilə bilərdi. Xəstəliyə görə işə çıxmamaq üzrlü hesab edilirdi. Lakin uzun müddət işə çıxmamaq sahənin işini ləngitdiyindən və bəzən də müəssisənin fəaliyyətinə zərər vurduğundan, yuxarıda göstəriləyi kimi, xəstəliyə görə qabiliyyətini itirib uzun müddət, yəni üç aydan artıq müddətdə işə çıxmayan fəhlə və qulluqçunun işdən azad edilməsi məqbul hesab edilmiş və bu hal qaydalarda nəzərdə tutulmuşdu. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri ilə yanaşı, Cümhuriyyət tərəfindən müxtəlif əhali kateqoriyalarının sağlamlığının mühafizə edilməsi ilə bağlı əməli addımlar atılır, yeni şəfa ocaqlarının, lazaretlərin tikintisi həyata keçirilir, habelə onların ixtisaslı kadrlarla təmini sahəsində müvafiq işlər həyata keçirilirdi.

1919-cu ilin fevralında fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsinin yeni nüanslarını nəzərdə tutan qaydalar hazırlanmışdı ki, bu qaydalarda əmək müqaviləsinin həm işəgötürənin, həm də işçilərin təşəbbüsü ilə pozula bilməsi, habelə işəgötürənin təşəbbüsü ilə işdən azad edilmənin dəqiq təfərrüatı əks etdirilmişdi. Həmin qaydalara uyğun olaraq ticarət və sənaye müəssisələrində

fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsinin əsasları qismində müəssisənin ləğvi, ayrı-ayrı vəzifə və işlərin ləğv edilməsi, istehsal və ya ticarətin ixtisarı, işin müvəqqəti xarakter daşdığı hallarda onun yerinə yetirilmə müddətinin başa çatması, bir aydan artıq müddətə işlərin dayanması, işə yararsızlıq, müntəzəm olaraq öz vəzifə funksiyalarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırma, cinayət xarakterli əməllərin törədilməsi, sahibkarı və ya müəssisələrdəki digər məsul şəxsləri hərəkət və ya sözlə təhqir etmə, materialların, alətlərin və ya digər əmlakın qəsdən korlanması halları göstərilirdi.

İşdən azad edilmə həmkarlar ittifaqları ilə razılıq əsasında həyata keçirilir, belə razılığın olmadığı təqdirdə isə əməyin mühafizəsinə nəzarət edən orqanlara müraciət edilirdi. Həmkarlar ittifaqı işçilərin azad edilməsi ilə bağlı işəgötürən tərəfindən ona ünvanlanan ərizəni aldıqdan sonra iki həftə müddətində etirazını bildirmədikdə və həmin müddətdə belə etirazları təqdim etmədikdə işdən azad olunma faktı razılaşıdırılmış hesab olunurdu.

Əməyin mühafizəsinə nəzarət orqanı da işdən azad olunma haqqında işəgötürənlərdən və ya həmkarlar ittifaqlarından təqdim olunmuş ərizəyə iki həftə ərzində baxmalı idilər. İşdən azad edilmə bir sıra hallarda, məsələn, istehsalın ləğvi, ixtisarı və ya işlərin dayandırılması zamanı əməyin mühafizəsinə nəzarət orqanı tərəfindən həyata keçirilirdi ki, bu da kütləvi işdən azad edilmə hallarında sui-istifadələrin aradan qaldırılması məqsədilə əlaqələndirilirdi.

İşçilərin təşəbbüsü ilə işdən azad edilməyə işdən çıxma barədə ərizə vermə, məzuniyyət müddəti başa çatdıqdan sonra işçinin üzrsüz səbəblərə görə üç gündən çox olmayaraq və üzrlü səbəblərə görə dörd həftədən artıq olmayan müddətdə işə qayıtmadığı, eləcə də məzuniyyətdən qayıtmağa lazımı qaydada rəsmiləşdirilmiş xəstəliyinin mane olduğu təqdirdə işçinin məzuniyyətinin qurtardığı gündən altı ay müddətində işə başlamadığı hallar aid edilirdi. İşə çıxmanın üzrlü səbəbləri içərisində qanunverici nəqliyyatın işindəki fasilələri, qəfil müflisləşməni, arvadın və ya ərin, atanın və ya ananın, uşaqların ölümünü göstərirdi.

Fəhlələrin ağır maddi durumu bu dövrdə əmək haqqının artırılması ilə bağlı məsələləri önə çıxarmışdı. Bununla əlaqədar keçirilən müşavirədə 1919-cu il yanvarın 1 -dən etibarən əmək haqqı ilə yanaşı, ayda 360 manat məbləğində ailəli vətəndaşlara və 120 manat ailəsiz vətəndaşlara əlavə pul vəsaitinin verilməsi haqqında qərar çıxarıldı (4, 19.01.1919). Eyni zamanda Əmək Nazirliyi tərəfindən mədən və fabriklərdə əməyin mühafizəsinin təmin edilməsi barədə qərar çıxarıldı. Sahibkarlardan əməyin düzgün təşkil olunmasına diqqət yetirmələrini tələb edən hökumət onlara hələ də qüvvədə olan Fabrik-mədən müfəttişliyi haqqında 1913-cü il tarixli Əsasnamənin tələbləri rəhbər tutulmaqla, bir həftə ərzində müəssisələrdə fəhlə əməyi ilə bağlı məsələlərə nəzarət edən şəxslər barədə məlumatları Bakı quberniyası Fabrik Müfəttişliyinin Baş İdarəsinə çatdırmalarını tövsiyə etmiş, sənayeçilərin qarşısında fəhlələrin əmək şəraitinin bir ay müddətdə qaydaya salınmasını tələb kimi qoymuşdu (6, 259).

Cümhuriyyətin hökuməti dövlət qulluqçularının maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. Nümunə olaraq hökumətin 1918-ci il 28 dekabr, 1919-cu il 21 aprel, 1920-ci il 5 yanvar və 7 fevral tarixli iclaslarında qəbul etdiyi müvafiq qərarları göstərmək olar. Dövlət qulluqçularının maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işində hökumət tərəfindən 1919-cu il fevralın 10-da yaradılan dövlət qulluqçularının əmək haqlarının qaldırılması üzrə idarələrarası komissiya mühüm rol oynayırdı (11, 258, 273, 302-303, 730). Bu məsələ Parlament səviyyəsində də baxılmışdı və ali qanunverici orqan 1919-cu il mayın 12-də qulluqçulara müvəqqəti əlavə pul vəsaitinin verilməsi haqqında, 1920-ci il martın 15-də isə mülki və hərbi idarə qulluqçularının maaşlarının artırılması haqqında qanunlar qəbul etmişdi (11, 57, 160). Belə ki, Parlamentin 12 may 1919-cu il tarixdə qəbul etdiyi qanunla bahalıqla əlaqədar qulluqçuların ağır maddi vəziyyətini nəzərə almaqla, yeni tarif dərəcələri işlənib hazırlananadək qulluqçuların maaşlarına müvəqqəti olaraq 50%-dən 90%-ə qədər əlavələrin verilməsi müəyyən edilirdi.

Həmin ilin sentyabrın 27-də qəbul edilmiş digər qanunla qulluqçuların əmək haqları yenidən müəyyənləşdirilir, hakimlərin və prokuror nəzarətini həyata keçirənlərin əmək haqları 50% artırılır, habelə dövlət mənzilindən istifadə etməyə görə qulluqçuların maaşından tutulan haqqın miqdarı dəqiqləşdirilirdi. 3-cü dərəcəli qulluqçular, kənd müəllimləri mənzil haqqının ödənilməsindən azad olunur, torpaq payından istifadəyə görə qulluqçuların əmək haqqından əlavə haqq tutulması qadağan edilirdi. Dövlət qulluğu üzrə bir qulluqçunun eyni zamanda iki və daha artıq ödənişli vəzifə tutması (əvəzçilik) yolverilməz (pedaqoji fəaliyyət istisna olmaqla) hesab edilir, məhkəmə pristavlarına icra hərəkətlərinə görə ödənilən haqdan başqa, qulluqçulara bilavasitə öz vəzifələrinə icra etməyə görə verilən hər cür əlavə haqlar ləğv olunurdu. Həmin qanunla, həmçinin pedaqoji sahədə çalışanların əməyinin ödənilməsinin xüsusi qaydaları nəzərdə tutulmuş, nəqliyyat sferasında işləyən qulluqçuların əmək haqqının dördüdə bir həcmində onlara yol xərcinin verilməsi müəyyən edilmişdi. 15 mart 1920-ci il tarixli qanun isə Cümhuriyyətin mülki və hərbi hökumət idarələri qulluqçularının əvvəlki qanunla müəyyən edilmiş əmək haqlarına 80 % miqdarında əlavə edilməsini (hökumət üzvlərinə aid edilmirdi) nəzərdə tuturdu.

İşləyənlərin əmək haqqının artırılması ilə yanaşı, vergi tarifləri də qaldırılırdı. Bu tədbirlər isə öz növbəsində dövlət büdcəsindəki kəsinin artmasına və yeni pul emissiyasına gətirib çıxarırdı. Bununla belə hökumət işləyənlərin maddi təminatının gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlərini davam etdirirdi. 1919-cu il sentyabrın axırlarında əmək naziri bahılığın artmasını nəzərə alaraq, Bakı rayonunda yerləşən sənaye müəssisələrinin fəhlə və qulluqçularının maaşlarını qaldırmaq məsələsini müzakirə etməyi zəruri hesab etmiş və müvafiq komissiya yaratmışdı (1, f.894, siy.10, iş 172, v.12).

Parlamentin 1919-cu il fevral ayının 4-də qəbul etdiyi qərarla bahalaşma ilə əlaqədar işləyənlərə əmək haqqı ilə yanaşı, müəyyən edilmiş norma üzrə çörək, ət və sairə ərzaq məhsullarının verilməsi də nəzərdə tutulurdu. Həmin il

fevral ayının 12-də hökumətin qəbul etdiyi qərarla Nazirlər Şurasının sədrinə, hökumətin sərəncamında olan vəsaitdən qulluqçulara müavinətlərin verilməsi üçün 20 milyon manat pul ayırması hüququ verildi.

Hökumət xidməti ezamiyyət zamanı ezamiyyə xərclərinin ödənilməsi istiqamətində də hüquqi aktlar hazırlayaraq qəbul etmişdi. Belə ki, onun 1919-cu il 26 mart tarixli qərarı ilə xidməti iş üzrə ezamiyyə ilə əlaqədar gündəlik xərclərin qarşılınması üçün aylıq əmək haqqının 1/25 hissəsi məbləğində, 1920-ci il 1 fevral tarixli qərarla isə əmək haqqının 1/10 hissəsi həcmində gündəlik ezamiyyə xərcinin ödənilməsi nəzərdə tutulurdu.

Fəhlə və qulluqçuların işə qəbulu və işdən çıxarılması institutu özünün hüquqi inikasını Əmək Nazirliyi tərəfindən 1919-cu ilin iyun ayının 19-da təsdiq edilmiş «Bakı sənaye bölməsindəki neft sənayesi və onların yardımçı müəssisələrinin sahibkarları ilə bu müəssisələrin fəhlə və qulluqçuları arasındakı münasibətləri nizama salan qaydalar»da da tapmışdı. Həmin qaydalara əsasən, fəhlə və qulluqçuların işə qəbul edilməsi, müddətindən asılı olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdi: 1) müəyyən edilmiş müddətə; 2) qeyri-müəyyən müddətə; 3) hər hansı bir işin görülməsi müddətində müvəqqəti işə cəlb edilmə.

Qaydalarda həm işəgötürənin təşəbbüsü ilə, həm də fəhlə və qulluqçunun öz təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinin ləğv edilib işdən azad edilməsini tələb etmə halları öz əksini tapmışdı. Fəhlə və qulluqçu işdən azad edilməsi ilə razılaşmadıqda, bir ay müddətində məhkəməyə şikayət edə bilərdi.

Fəhlə və qulluqçuların müvəqqəti işə qəbul edilməsi də qaydalarda öz əksini tapırdı. Belə ki, müvəqqəti işlərin son müddəti 7 gündən artıq olmamalı idi. Fəhlə və qulluqçular sınaq müddəti ilə də işə qəbul edilirdilər. Sınağın nəticəsi qənaətləndirici olmadıqda, müdiriyyət və ya sahibkar fəhlə və qulluqçunu işdən azad edə bilərdi.

Bir sıra qüsurlarına baxmayaraq, işçilərin işə qəbulu, işdən çıxarılması və onların başqa işə keçirilməsi sahəsində müəyyən edilən bu qaydaların öz dövrünə görə əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, hər bir işçi öz arzusundan asılı olaraq işdən çıxmaq hüququ qazanmış, əmək müqaviləsi fəhlə və qulluqçuların işə qəbul olunmasının hüquqi forması, əmək hüquq münasibətlərinin nizama salınmasının başlıca əsası olmuş, bütün fəhlə və qulluqçuların müəyyən yerdə istəyindən asılı olaraq fəaliyyət növü seçmək və işləmək hüququ təmin edilmişdi.

19 iyun 1919-cu il tarixli «Qaydalar»da iş vaxtı və istirahət vaxtı ilə bağlı olan normalar da əks etdirilmişdi, daha doğrusu, əvvəl bu sahədə qəbul edilmiş mövcud normalara bir sıra dəyişikliklər edilmişdi. Həmin qaydalarla fəhlə və qulluqçular üçün iş günü ərzində bir saatdan bir saat yarım qədər nahar fasiləsi verilməsi müəyyənləşdirilmişdi. Nahar fasiləsi iş vaxtına aid edilmirdi. Bir sıra sahələrdə 6 və ya 7 saatlıq fasiləsiz iş günü, istirahət qabağı və bayram qabağı günlərdə, növbəli işlərdə çalışan işçilər üçün isə 6 saatlıq iş günü müəyyən olunmuşdu.

Növbəli və növbəsiz iş rejimində çalışan bütün fəhlə və qulluqçulara həftədə bir gün istirahət günü verilməsi qaydalarda təsbit edilirdi. Hər bir qulluqçuya fasiləsiz xidmətinə görə əmək haqqı hesablanması, ildə iki həftəlik məzuniyyət verilməsi, fəhlə və ustalara isə əmək haqqı verilmədən bir aylıq məzuniyyət verilməsi də burada nəzərdə tutulurdu. Fəhlə və qulluqçular məzuniyyətdən istifadə etmədikdə, onların gələcək ildə iqiqat məzuniyyət almaq hüququ saxlanılırdı.

19 iyun 1919-cu il tarixli «Qaydalar»da bir bölgədən digər bölgəyə ezamiyyətə göndərilən işçi, ezamiyyət yeri ilə daimi iş yeri arasındakı məsafə 2 kilometrədən artıq olduqda, onun aldığı əmək haqqının 30 faizi miqdarında ezamiyyət xərci verilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Əməyin mühafizəsi məsələləri də «Qaydalar»da öz əksini tapmışdı. Belə ki, burada fəhlələrin mənzillə və mənzil ləvazimatı ilə təmin edilməsi, istiliklə əlaqədar olan işlərdə çalışan əməkçilərə əlcək, eynək verilməsi nəzərdə tutulurdu. İş vaxtı bədbəxt hadisə ilə əlaqədar olaraq xəsarət almış işçilərə müalicə olunmaları üçün müavinətin ödənilməsi və digər güzəştlərin edilməsi işəgötürənlərin üzərinə qoyulurdu. Bu məsələlərlə əlaqədar, əmək naziri hələ 1919-cu ilin iyun ayının 1-də xüsusi qərar qəbul etmişdi. Qərarla bütün müəssisə rəhbərlərinin və sahibkarların həmkarlar ittifaqlarının əməyin mühafizəsi sahəsindəki tələblərinə əməl etməli olduğu, onların əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən bütün təkliflərini yerinə yetirməyə borclu olduğu göstərilirdi. Bu qərara əsasən, həmkarlar ittifaqının üzvü olub-olmamasından asılı olmayaraq, bütün işçilərin hüquq və mənafelərinin qorunması, onların adından çıxış etmək hüququ həmkarlar ittifaqlarına həvalə edilmişdi.

Azərbaycanın parlamenti və hökuməti tərəfindən parlament üzvü və dövlət qulluqçularından tutmuş fəhlələrə, təhsil və səhiyyə işçilərinə qədər müxtəlif peşə sahiblərinin əmək fəaliyyətinin nizama salınması, əmək haqqı və müavinətlərinin, ezamiyyət xərclərinin, iş vaxtı və istirahət vaxtının, əməyin mühafizəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı çoxsaylı qərarlar qəbul edilmişdi. Xüsusən də sonuncu məsələ, yəni əməyin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlərin, əməkçi insanların əmək və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yönəlik hüquqi tədbirlərin reallaşdırılması istiqamətində Parlament tərəfindən 1919-cu il martın 10-da qəbul edilmiş «Əmək Nazirliyinin nəzdində fəhlə məsələləri üzrə xüsusi müşavirənin yaradılması haqqında» qanunla hər iki tərəfin, yəni fəhlələrin və işəgötürənlərin bərabər nümayəndəliyi əsasında 10 nəfərdən ibarət müvafiq qurumun təsis edilməsi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Hökumət tərəfindən əmək nazirliyinin nəzdində tərkibində 5-i fəhlə və 5-i sahibkar olmaqla xüsusi saziş komissiyasının yaradılması ilə ölkədə sosial-iqtisadi xarakterli mübahisəli məsələlərin həlli, fəhlə və sahibkarlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, onların arasında kəskin münaqişələrə yol verilməməsi, istehsalatda baş vermiş münaqişələrin aradan qaldırılması, ümumilikdə fəhlələrin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdı.

Əmək mübahisələrinə baxılması üçün xüsusi məhkəmə orqanları yaradılmışdı. 1918-ci ilin avqust ayından 1920-ci ilin aprel ayının axırlarına qədər əmək mübahisələrinə Əmək Nazirliyinin nəzdində təşkil edilmiş əmək komissiyasında, həmçinin barışdırıcı komissiyada, münisflər məhkəməsində, xüsusi müşavirədə, arbitraj orqanında baxılırdı. Barışdırıcı komissiyada və münisflər məhkəməsində kollektiv müqavilələrin və ya tarif sazişlərinin bağlanması, yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar tərəflər arasında meydana çıxan əmək mübahisələri, fərdi əmək müqavilələri ilə əlaqədar tərəflər arasında baş verən mübahisələr baxılaraq həll edilirdi.

Barışdırıcı komissiya tərəflərin və ya əmək müfəttişliyinin tələbinə əsasən, mübahisə edən tərəflərin sayca bərabər nümayəndələrindən ibarət təşkil edilirdi. Bu komissiyada həll edilməmiş işlər, qarşılıqlı razılıq əsasında münisflər məhkəməsinə verilə bilirdi. Bunun üçün tərəflər xüsusi saziş tərtib etməli və bu sazişə əsasən hər iki tərəf münisflər məhkəməsinin qərarlarına tabe olmalı, baş arbitrin qəbul etdiyi qərarı yerinə yetirməyə borclu idi. Qəbul edilmiş qərar icra edilmədikdə, əmək müfəttişliyi vasitəsilə əmək nazirinə göndərilirdi. Əmək naziri həmin qərarın məcburi qaydada icra edilməsi haqqında bir gün ərzində əmr verməli idi (5, 343).

1919-cu ilin fevral ayının 28-də Əmək Nazirliyi tərəfindən «Azərbaycan Respublikası Əmək Nazirliyinin yanında müvəqqəti arbitraj orqanı haqqında» qərar və təlimat qəbul edilmişdi. Təlimatda göstərilirdi ki, mədən məhkəmələri yaradılana qədər, fəhlə və qulluqçularının, sahibkarlarla və yaxud işə qəbul edənlərlə onların arasında müxtəlif peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq baş vermiş mübahisələri həll etmək üçün arbitraj orqanı yaradılır. Həmin sənəddə qeyd edildiyi kimi, iddianın qiymətindən asılı olmayaraq bütün hüquqi və iqtisadi xüsusiyyətli məsələlərə, kollektiv müqavilənin və digər yazılı sazişlərin şərtlərindən əmələ gələn münasibətlərə, əməyin ödənilməsinə, fəhlə və qulluqçuların işdən azad edilməsinə və s. bu kimi mübahisələrə arbitraj orqanında baxılmalı idi. Arbitraj orqanının yurisdiksiyasına aşağıdakılar aid edilirdi:

1) İşin başlanması, davam etdirilməsi, əmək müqaviləsinin xitam edilməsi haqqında münasibətlərə, habelə əmək kitabçasının verilməsi, əmək haqqının ödənilməsi, çıxarış pulunun verilməsi, mənzil ləvazimatının verilməsi, iş tapşırığı, əmək haqqından ödənişlərin tutulması ilə bağlı işlər;

2) Bahalıqla əlaqədar olaraq xidmətin yerinə yetirilməsi ilə bağlı mübahisələr;

3) İşə qəbul edilərkən müqavilə əsasında verilmiş girovun, paltarların, alətlərin, diplomun, vəsiqənin qaytarılması ilə əlaqədar işlər;

4) Əmək kitabçasına düzgün olmayan qeydlərin yazılması, çıxarış pulunun və əmək haqqının düzgün hesablanmasına dair mübahisələr.

Əmək mübahisələrinə belə bir orqan tərəfindən baxılması o dövr üçün çox mütərəqqi bir hal idi. Ona görə ki, mübahisələrin obyektiv surətdə, sahibkarlardan asılı olmayaraq həll edilməsinə təminat yaradırdı. Lakin Arbitraj orqanının qanunvericilik orqanı tərəfindən deyil, idarəçilik orqanı tərəfindən

yaradılması haqqında qərar qəbul edilməsi, bu orqanın əhəmiyyətini müəyyən qədər azaltmış və onun qəbul etdiyi qərarlar uzun müddət icra edilməmiş qalmışdı. Bu xüsusda həmin qurumun səmərəli fəaliyyət göstərməsinə mane olan səbəblərdən biri kimi həmkarlar ittifaqlarının onun işinə etinasız yanaşmasını, orqanın iclaslarında fəhlələrin nümayəndələrinin müntəzəm olaraq iştirak etməməsini göstərmək olar. Həmin orqanın səlahiyyətinə yalnız sənaye sahələrində baş vermiş əmək mübahisələrinə baxmaq hüququnun verilməsi digər sahələrdə çalışan fəhlə və qulluqçuların əmək hüquqlarının müdafiəsinin tam şəkildə təmin edilməməsinə səbəb olmuşdu. Bütün bunlar Əmək Nazirliyinin 1919-cu il 1 sentyabr tarixli qərarı ilə Arbitraj orqanının ləğv edilməsinə gətirib çıxardı.

Əmək işlərinə baxılması zamanı süründürməçiliyə və əmək qanunlarının pozulmasına qarşı ciddi mübarizə aparmaq məqsədilə 1919-cu ilin oktyabr ayının 1-də Əmək Nazirliyi tərəfindən Əmək müfəttişliyinə rəhbərlik etmək üçün münafişə şöbəsi yaradılır. Münafişə şöbəsinə, həmçinin xüsusilə mürəkkəb olan mübahisələrin həll edilməsi həvalə edilirdi.

Əmək mübahisəsinə dair çıxarılmış qərar və qətnamədən tərəflər narazı qaldıqda, axırıncı instansiya olan əmək naziri tərəfindən həmin mübahisəyə baxılırdı. Əmək naziri zəruri hesab etdiyi hallarda, əmək mübahisəsinə baxılması üçün barışıq məhkəməsinə və ya dairə məhkəməsinə də göndərə bilərdi (5, 344).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğu ərzində əhalinin sosial təminatının gücləndirilməsi istiqamətində xüsusi proqramlar hazırlanmış, həmin proqramlarda təhsil, səhiyyə, mənzil və kommunal təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, ümumi daxili məhsulda əhalinin hər nəfərinə görə istehlak fondunun payının, həmçinin milli gəlirin və məşğulluq səviyyəsinin artırılması, əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının, xüsusən də aztəminatlı təbəqələrin maddi təminatı və s. kimi məsələlər əks etdirilmişdi.

İşləyən əhalinin müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra təqaüdlərlə təmin edilməsi məsələsi ilk respublikanın diqqət mərkəzində olan məsələlərdən bir idi. Belə ki, Hökumət tərəfindən 1918-ci ilin 26 avqustunda qəbul edilmiş «Pensiyalar haqqında qanun layihəsinin hazırlanması üzrə komissiyanın yaradılması haqqında» adlı qərarında Ədliyyə nazirinə xidmət illərinə görə istefaya çıxan şəxslərə müvafiq pensiyaların təyin edilməsi ilə bağlı qanun layihəsinin işlənilib hazırlanması üzrə komissiyanın təşkili həvalə olunurdu (1, f.100, siy.2, iş 7, v.42; 16, s.51). Həmin dövrdə baş verən məlum hadisələr Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnamənin hazırlanması üzrə komissiyada olduğu kimi bu komissiyanın da fəaliyyət göstərməsini mümkünsüz etmişdi. Bu baxımdan bir il sonra – 27 avqust 1919-cu il tarixdə hökumət müvafiq məsələ ilə əlaqədar yeni qərar qəbul etmiş və pensiya nizamnaməsinin işlənilib hazırlanması üzrə komissiyanın yaradılması ilə bağlı təşkilatçılıq işlərini bir neçə nazirliyə tapşırırmışdı (1, f.100, siy.2, iş 7, v.198). Belə ki, qərarında göstərilirdi ki, Maliyyə Nazirliyinin nümayəndəsinin sədrliyi ilə maliyyə, yollar, hərbi

və digər maraqlı qurumların nümayəndələrindən ibarət olmaqla, mülki və hərbi təyinatlı idarə, müəssisə və təşkilatlarla razılaşdırılmaqla müvafiq qurumların ümumi pensiya nizamnaməsinin işlənilib hazırlanmalı və həmin ilin oktyabr ayınadək bütün təşkilatlar üçün razılaşdırılmış ümumi pensiya nizamnaməsi hökumətin müzakirəsinə təqdim olunmalı idi. Lakin bu qərarın da tam şəkildə həyata keçirilməsi çətin daxili və xarici durum ucubətindən mümkün olmamışdı.

Bununla belə, fəaliyyətinin ilk dövrlərində Cümhuriyyətin hökuməti bu və ya digər sahələrdə çalışan işçilərin təqaüdlərlə bağlı sosial təminatının yaxşılaşdırılması yönündə müyyən praktiki addımlar atmış və müvafiq aktlar qəbul etməklə, onların reallaşdırılmasına çalışmışdır. Belə ki, «Dəmir yolunda xidmət etmiş şəxslərin xidmətdən sonrakı təminatı (pensiya kassası) haqqında» hökumət qərarı bir növ pensiya fondu sayılan həmin kassanın iştirakçılarının öz istəyi ilə işdən azad olduqları halda həmin kassaya onların köçürdükləri haqqın 4 faizlik artımla əldə etmək hüququnu təsbit edirdi. Eyni zamanda həmin şəxslərin beş illik xidmət ilinə görə xəzinədən əlavə olaraq 30 %, altı xidmət ilinə görə 37 %, sonrakı hər xidmət ilinə görə isə 7 % əlavələr ala bilməsi müəyyən edilirdi. Həmin qərarla digər hallarda işdən azad olunma zamanı da (əmək qabiliyyətinin üçdə iki hissəsindən artığını itirdiyinə görə, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə) müəyyən faiz artımları ilə pensiya almaq hüquqları nəzərdə tutulurdu.

Hökumət tərəfindən işləyənlərin əmək haqlarının qaldırılması, onlara müxtəlif müavinətlərin, əlavələrin, yardımların göstərilməsi ilə bağlı müxtəlif qərarların qəbulu ilə yanaşı, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlara yardım edilməsi ilə əlaqədar müvafiq aktlar qəbul edilmiş, onların reallaşdırılması üçün əməli addımlar atılmışdı. Məsələn, hökumət 1919-cu ildə Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyəti ilə yanaşı, Rus xeyriyyə cəmiyyətinə, Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə, erməni və yəhudi milli şuralarına və digər cəmiyyətlərə uşaqların, qocaların və digər imkansız insanların saxlanması üçün xeyli vəsait ayırmışdı.

Müxtəlif təbii fəlakətlərindən, xəstəliklərdən, kasıbçılıqdan zərər çəkən şəxslərə yardımların göstərilməsi ilə bağlı bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmişdi. Müalicə müəssisələrinin dərmanla və digər tibbi vasitələrlə təmini, tibbi yardımların göstərilməsi məqsədilə vəsaitlərin ayrılması, yoluxucu xəstəliklərlə mübarizə üçün yerli özünüidarəetmə orqanlarına əvəzsiz ssudaların və faizsiz borcların ayrılması, işçilər tam və ya qismən əmək qabiliyyətini itirdiyi hallarda onlara sosial sığortanın verilməsi, kasıb ailələrdən olan uşaqlara yardım edilməsi barədə hökumət tərəfindən 1918-ci ilin 27 iyununda, 1919-cu ilin 25 yanvar, 12 fevral, 17 mart, 2 iyun, 1 noyabr, 5 noyabr, 3 dekabr və s. tarixlərdə qəbul etdiyi çoxsalı qərarlar bu qəbildəndirlər.

Parlamentin 1919-cu il 23 iyun tarixli qanunu ilə aşağı yaşayış minimumunun qaldırılması, həmin ilin 12 may tarixli qanunu ilə ibtidai məktəb müəllimlərinin maddi təminatının yaxşılaşdırılması, 1920-ci il 1 mart tarixli qanunu ilə Bakı şəhərində birinci qadın gimnaziyasının nəzdində uşaq bağ-

çasının açılması əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən diqqətəlayiq tədbirlərdən idi.

Bununla yanaşı, keçmiş İrəvan quberniyasında erməni millətçiləri tərəfindən soyqırımına məruz qalan 150 mindən artıq azərbaycan türkünün öz tarixi vətənlərindən didərgin düşərək Cümhuriyyətə pənah gətirməsi nəticəsində onların maddi ehtiyaclarının ödənilməsi və yerləşdirilməsi, onlara müxtəlif yardımların, xüsusən də tibbi yardımın göstərilməsi hakimiyyətin bu sahədə gördüyü tədbirlərin tərkib hissəsi idi. Belə ki, hökumət tərəfindən qəbul edilmiş 1918-ci il 13 iyul tarixli «Qaçqınlara yardımın təşkil edilməsi haqqında», 1919-cu il 17 fevral tarixli «Qaçqınların yerləşdirilməsi məsələsini nizama salmaq üçün Şamaxı qəzasına komissiya göndərilməsi haqqında», 1919-cu il 23 iyun tarixli «Qaçqın və köçkünlərin vəziyyətinin, onların daimi yaşayış yerlərinə qayıtması məsələsinin aydınlaşdırılması üçün mərkəzi komissiyanın yaradılması haqqında», 1919-cu il 8 noyabr tarixli «Qaçqınların yerləşdirilməsi üçün təcili tədbirlərin görülməsi haqqında» və s. qərarlar, Parlament tərəfindən müzakirə olunaraq qəbul olunmuş 1920-ci il 8 yanvar tarixli «Qaçqınların ehtiyacları üçün 21 milyon manat pul vəsaitinin ayrılması haqqında», 1920-ci il 26 fevral tarixli «Epidemiya ilə mübarizə və qaçqınlara tibbi yardımın göstərilməsi üçün epidemiyaya qarşı 12 mübarizə dəstəsinin yaradılması haqqında» və s. qanunlar həmin kateqoriyadan olan əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasını ehtiva edirdi.

Ümumiyyətlə, Cümhuriyyətin hakimiyyətinin qaçqınlar və köçkünlərlə əlaqədar gördüyü sosial-hüquqi tədbirlər yalnız onların fiziki yaşayışının təmin edilməsini deyil, həm də onların əvvəlki yaşayış və iş yerlərinə qaytarılmasını, yeni iş yerləri açılmasını, yetim qalmış uşaqların daimi yaşayış yerləri ilə təmin olunmasını əhatə edirdi. Bununla bağlı hökumətin müvafiq strukturlarının qarşısında bir sıra konkret vəzifələr də qoyulmuşdu: 1) erməni daşnakları tərəfindən öz doğma yurdlarından qovulmuş və qaçqına çevrilmiş soydaşların qəbul edilməsi, onların ən zəruri ərzaq və yaşayış vasitələri ilə, həmçinin əkin üçün toxum və iş heyvanları ilə təmin olunması; 2) qaçqınların yerləşdirildiyi bölgələrdə onların ictimai işlərə cəlb olunması, bir sıra kənd icmalarına özlərinin təsərrüfatlarını bərpa etmək üçün faizsiz kreditlərin verilməsi; 3) azyaşlı yetimlərin və sahibsiz uşaqların yerləşdirilməsi üçün sığınacaq və koloniyaların, həmçinin yoxsul əhali üçün gecələmə evlərinin və ucuz yeməxanaların təşkili.

Həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün həm paytaxtda, həm də respublikanın digər ərazilərində müxtəlif yönümlü işlər həyata keçirilirdi. Belə ki, Bakı şəhərində 1919-cu ilin fevralından etibarən yalnız qaçqınlara deyil, həm də əhalinin yoxsul təbəqələrinə, sənaye fəhlələrinə Mərkəzi Yardım Evinin xətti ilə ərzağın, pulsuz və ya çox ucuz qiymətə isti yeməyin və çayın, habelə digər zəruri avadanlıqların paylanılmasına başlanılmışdı. Sahibsiz və yetim uşaqlar üçün uşaq evlərinin yaradılması və təminatına, ambulatoriyaların təşkilinə, 1918-ci ilin soyqırımları nəticəsində zərər çəkmiş ailələrə, hərbi əməliyyatlar nəticəsində Dağlılar Respublikasından və Qarsdan Azərbaycana

pənah gətirmiş insanlara Parlamentin və hökumətin müxtəlif qərarları ilə çoxməliyonlu vəsaitlər ayrılmışdı.

Cümhuriyyətin Parlamenti və Hökuməti tərəfindən əhalinin pensiya təminatı ilə bağlı qəbul edilən normativ hüquqi aktlarda öz ifadəsini tapmış müddəalara nəzər saldıqda bir daha respublikanın bu sahədəki hüquqi siyasətinin demokratik və bəşəri təməllərə söykəndiyini görmək olar. Doğrudur, sosial təminat sahəsində işlənib hazırlanan qanun layihələrinin bir qismi məlum səbəblər üzündən qəbul edilməmişdi, bununla belə təklif olunan müddəalar vətəndaşların hüquq və mənafelərinin müdafiəsinin daha effektiv həllini özündə ehtiva etdiyindən, sosial ədalət, demokratiya və humanizm prinsiplərinə söykəndiyindən onların tədqiq edilərək öyrənilməsinə, müsbət təərəflərindən müasir dövrimüzdə də yararlanmağa böyük ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f.100, 894, 895.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı: Lider, 2 cild. I cild, 2004, 440 s.; II cild, 2005, 472 s.
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Sənədlər və materiallar. 1918-1920-ci illər. C.B.Quliyevin redaksiyası ilə. Bakı: Elm, 1998, 616 s.
4. «Azərbaycan» qəzeti, 1919-cü il, 19 yanvar.
5. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, 572 s.
6. İsmayılov X.C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hüququ. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 332 s.
7. İsmayılov S.Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri (1918-1920-ci illər vətən tarixini öyrənmək üçün). Bakı, 2007, 168 s.
8. Orucov N.O. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasında əmək hüququ münasibətlərinin nizama salınması. Bakı: Elm, 1994, s.34.
9. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. IV cild (1917-aprel 1918). Bakı: Qanun, 2013, 456s.
10. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Под ред. А.М.Ставровского. Баку, 1919, 1920, 588 с.
11. Азербайджанская Демократическая Республика. (1918-1920 гг.). Законодательные акты (Сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
12. Антология памятников права народов Кавказа. Т.18. Памятники права Азербайджана (1900-1918гг.). Составители: М.Ф.Меликова, Х.Д.Исмаилов, З.Н.Азимов, Т.К.Зейналова. Ростов на-Дону: ООО «Альтаир», 2017, 480 с.
13. Расул-заде М.Э. Национальное движение в Азербайджане // Вопросы истории. 2002, № 2.
14. Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики. Баку, 1919, ст.151, с.51.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ ТРУДА И СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В ПЕРИОД ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ

Х.Дж.ИСМАЙЛОВ

РЕЗЮМЕ

Создание в 1918 году на территории Азербайджана демократического, независимого правового государства послужило толчком к осуществлению масштабной работы по коренному обновлению общественно-политической и правовой жизни азербайджанского общества и народа. Принятие новых нормативных актов в целях регулирования отношений во всех сферах общественно-политической жизни и начало реформ во многих сферах позволяют в целом положительно охарактеризовать правовые процессы, происходившие в то время. В статье исследуется деятельность нового государства по регулированию прав населения в сфере труда и социального обеспечения и реализации принятых нормативных актов, а также разъясняются в целом основы социально-правовой политики, проводимой республикой.

Ключевые слова: демократическая республика, нормативно-правовой акт, регулирование трудовых отношений, социальное обеспечение населения, совершенствование законодательства.

LEGAL REGULATION OF RELATIONS IN THE SPHERE OF LABOR AND SOCIAL SECURITY DURING THE FIRST REPUBLIC

Kh.J.ISMAYILOV

SUMMARY

The creation in 1918 of a democratic, independent legal state on the territory of Azerbaijan served as an impetus for the implementation of large-scale work to radically renew the socio-political and legal life of the Azerbaijani society and people. The adoption of new normative acts in order to regulate relations in all spheres of social and political life and the beginning of reforms in many areas make it possible in general to positively characterize the legal processes taking place at that time. The article examines the activities of the new state in regulating the rights of the population in the sphere of labor and social security and the implementation of the adopted normative acts, and also explains the foundations of the social and legal policy, pursued by the Republic.

Key words: democratic republic, normative legal act, legal regulation of labor relations, social security of the population, improvement of legislation.

UOT 327.5

КОНЦЕПЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА В ПРИЗМЕ ГУМАНИТАРНОЙ ИНТЕРВЕНЦИИ

М.В.БАБА-ЗАДЕ*Бакинский Государственный Университет*
mehribanbabazade@mail.ru

Представленная статья посвящена анализу проблемы отношения гуманитарной интервенции к концепции государственного суверенитета и невмешательства других государств в его внутренние дела. Для межгосударственных отношений суверенитет - принцип, который является наряду с другими (население, территория, публичная власть, право, налоги, легальное правовое принуждение и др.) важнейшим качеством государства. Учитывая то, что гуманитарная интервенция носит характер принудительных мер, направленных на защиту прав человека, она тесно связана с двумя важными проблемами: защита прав человека и целесообразное применение вооруженной силы в международных отношениях. Поэтому, на наш взгляд, существует необходимость скорейшего внесения в Устав ООН ряда принципиальных норм, четко определяющих условия возможного проведения гуманитарных интервенций; также давно назрел вопрос о реформировании самих институтов ООН, что позволит организации не только стать вновь центром системы коллективной безопасности, но и поднять свой авторитет.

Ключевые слова: государственный суверенитет, гуманитарная интервенция, международное право, безопасность, вмешательство во внутренние дела, территория, применение силы, права человека, международный мир, демократия

Сегодня внутриполитические процессы и события, происходящие на территории одной страны, могут оказать негативное воздействие на развитие других стран и на международную жизнь в целом. Особенно опасные ситуации, такие как конфликты на межэтнической почве и массовые нарушения основных прав и свобод человека в той или иной стране, которые не оставляют равнодушными другие государства и международное сообщество, влекут за собой их реакцию и вмешательство. Как одна из форм такого вида вмешательства в последние годы все чаще используется т.н. «гуманитарная интервенция». Под гуманитарной интервенцией обычно подразумевается применение вооруженной силы одним государством или группой государств против другого государства, нацеленное на предотвращение или окончание широко распространенных и серьезных нарушений основных прав человека (граждан этой страны), без

разрешения государства, против которого сила применяется. Таким образом, подвергается сомнению традиционное первенство и исключительность государств в международной системе и движущийся акцент перемещается с безопасности государства к безопасности людей. В представленной статье делается попытка ответить, создал ли такой императив ситуацию, в которой государственный суверенитет разрушается или же по-прежнему остается сильным.

Государство издавна играло центральную роль в международном праве, и одним из следствий этого факта явилась концепция государственного суверенитета. Классическая концепция суверенитета, как принято считать, принадлежит перу Жана Бодена, французского философа и юриста XVI века. Находясь под впечатлением религиозных и гражданских войн во Франции XVI в., он утверждал, что «суверенитет есть абсолютная и постоянная власть Государства...». Боден считал, что только авторитет центральной и неограниченной власти, обладающей верховенством по отношению к позитивному праву, может положить конец политическим беспорядкам [2, 689-695]. Таким образом, дается понять, что суверенитет един, неделим и безусловен. Вскоре после этого, в 1651 г., вышла другая известная книга, исследующая проблему суверенитета, «Левиафан» Томаса Гоббса. Для установления верховной власти Гоббс считал необходимым, чтобы люди назначили одного человека или собрание людей, которые являлись бы их представителями, и чтобы каждый подчинил свою волю и суждение воле и суждению носителя верховной власти. При этом Гоббс полагал, что верховная власть должна принадлежать правителю и отказывался признавать какое-либо право народа [3].

В отличие от Гоббса, Жан-Жак Руссо в своем «Об общественном договоре» отождествляет суверенное государство с политикой от имени народа [7]. Общественный договор Руссо опирался на свободное согласие всех людей, каждый человек добровольно подчинялся общей и абсолютной воле народа, а государство, как воплощение общей воли, наделялось абсолютным и неограниченным суверенитетом. К тому времени, когда книга Руссо была издана, Вестфальская система международных отношений уже находилась в стадии развития, устанавливая новую систему равных, суверенных государств Европы. Часто уподобляемый соглашению Гоббса каждого человека с каждым человеком, мир Вестфалии принес соглашение каждого государства с каждым государством на неприкосновенность верховной власти государства на его территории и их взаимное равенство [14, 14].

Вестфальский мир 1648 г. был первым шагом к юридической институционализации суверенитета, и постепенно начиная с него суверенитет развился в центральную концепцию международных отношений, разработанную, чтобы гарантировать два ключевых момента - высшая власть государства на его территории и невмешательство других государств в

его внутренние дела [1, 63].

Сущностное содержание понятия суверенитета с тех пор изменениям не подвергалось. Подавляющее большинство ученых и практиков на сегодня сходятся в том, что под суверенитетом государства понимается верховенство и независимость государственной власти внутри своей страны и по отношению к другим государствам [4, 47; 16]. Итак, как можно прийти к выводу, суверенитет государства - есть верховенство государственной власти на всей территории и невозможность оспаривать ее иными государствами и какими-либо внутренними политическими силами. Формулой суверенитета можно считать верховенство государственной власти внутри страны и ее независимость на международной арене. Вместе с тем, юридическая природа суверенитета нередко умалчивается в пользу политической его составляющей. Политическое его происхождение очевидно, но неоспоримо и то, что понятие суверенитета нормативно закреплено Вестфальскими договорами, подтверждено Ялтинскими и Потсдамскими соглашениями, Уставом и Конвенциями ООН и Совета Европы и иными актами международных и региональных организаций.

Вместе с тем, как мы убеждаемся, вызовы глобализации, усиливают значение правовой стороны суверенитета, ибо ни одна самая увлекательная или практически значимая идея, окантованная блеском самых убедительных понятий, не может материализоваться, пока не получит нормативно-правовое признание. С другой стороны – наблюдается стремление выхолостить само содержание понятия суверенитета, употребляются высказывания о «закате суверенитета», утверждается, что главным следствием глобализации является «значительное ослабление государственного суверенитета под напором действий иных субъектов современного мирового процесса». Идею размывания суверенитета такие известные западные публицисты как С.Хантингтон, Э.Тоффлер, Ф.Фукуяма и др. обосновывают конструированием концепций стержневого государства, универсального и однородного государства, ускорением перемен в мире информации и т.д.

Однако, тем не менее, сущность суверенитета не меняется, также, как и основополагающие характеристики государства, демократии или личности. Меняются глубина его понимания, фон качественных характеристик и динамично, опосредовано через государство воздействующие на него внутренние и внешние условия [5, 26].

Широко распространено мнение, что невмешательство является нормой в международном сообществе, поскольку международное право ограничивает применение силы, за исключением целей самообороны или путем коллективного принуждения, как это разрешено Советом Безопасности ООН [10]. Вместе с тем, каждое государство имеет обязательства перед гражданами других стран по недопущению систематических нарушений прав человека («обязательство защищать»), что ставит задачу по защите прав человека выше принципов территориальной целостности и

невмешательства во внутренние дела. Таким образом, возникает дилемма, как международное сообщество должно реагировать, когда правительства совершают акты геноцида, преступления против человечности или другие массовые злодеяния против своих граждан? При этом возникают сложные вопросы. Были ли правительства неспособны избежать таких злоупотреблений или они разразились гражданской войной и/или анархией? Предоставляет ли суверенитет стране одеяло легитимности для бесчеловечного обращения с собственным населением? Не должны ли суверенные государства защищать безопасность своих граждан превыше всего? Есть ли у международного сообщества правовая и моральная обязанность защищать своих сограждан по всему миру? [1, 66]. Все это и подтверждает тот факт, что гуманитарная интервенция является уже на протяжении многих лет объектом серьезных и противоречивых дискуссий, которые в первую очередь касаются легитимности подобных операций в рамках международного права. Важнейшей проблемой, с которой исследователи сталкиваются, оказывается коллизия между юридическим принципом суверенитета государства и моральным императивом защиты прав человека.

Принятая 10 декабря 1948 г. Всеобщая декларация прав человека стала первым юридическим документом, который конкретно отразил обширный и подробный список прав человека и заявил, что действия стран и их законы должны отражать универсальные стандарты, изложенные в документе, и ими должны обладать все люди. В связи с этим, многие авторы и считают, что этот документ никогда не предназначался только для того, чтобы быть дополнительным набором рекомендаций, но обязательной доктриной, обязательной для исполнения государствами в отношении своих граждан в пределах собственных границ.

Полагаем, что стоит согласиться с мнением политолога Стенли Хоффмана, считающего, что государство, которое требует уважения суверенитета, заслуживает уважения только пока защищает основные права своих граждан, поскольку именно их права являются источником его суверенитета, и если оно их нарушает, и его суверенитет исчезает [13, 42]. Один из самых авторитетных авторов в области защиты прав человека и гуманитарного вмешательства Томас Вайс пишет, что когда определенное правительство не защищает права человека или даже сознательно нарушает основные свободы, создаются условия извне вмешаться и применить силу, чтобы защитить основные права человека, несмотря на то что это может характеризоваться как «вне закона» по отношению к Уставу ООН. Исходя из этого Вайс считает, что суверенитет не становится менее значимым, оставаясь существенным принципом международных отношений. Однако это - «суверенитет людей, а не суверенитет суверена» [18, 97]. По мнению британской исследовательницы Карин Фирк, вероятность коллизии между суверенитетом и правами человека сегодня весьма высока, поскольку международное сообщество готово принуждать к соблюде-

нию прав человека, расплачиваясь за это нарушением равновесия, мира [11, 66-67].

В 2005 году, как новая норма международного права, была принята инициатива ООН «Обязанность защищать». Она состоит из нескольких принципов, объединенных идеей о том, что суверенитет является не привилегией, а обязанностью. В соответствии с данной концепцией суверенитет не только предоставляет государствам право контролировать свои внутренние дела, но и налагает ответственность по защите людей, проживающих в пределах границ этих государств. В тех же случаях, когда государство не способно защитить людей – ответственность переходит к международному сообществу [9, 153].

В качестве примера можно рассмотреть успехи и неудачи международного вмешательства в Сирии с использованием основных принципов, поддерживающих концепцию «Ответственность за защиту». Сирийский конфликт превратился из внутреннего политического протеста в международное дело. Именно вмешательство «сверхдержав», таких как США и Россия, повлияло на масштаб сирийского конфликта в другом направлении, чем то, что произошло бы без их участия. Россия решительно выступала против господства США на Ближнем Востоке и в конечном итоге отреагировала катализатором, усилив конфликт. Вмешательство России в Сирию выявило важные изменения во внешнеполитическом мышлении России в целом [8]. Конфликт был важен для России, потому что режим Башара Асада является ее единственным оставшимся геостратегическим союзником в регионе. Таким образом, можно видеть, что намерения России отличались от намерений Соединенных Штатов, потому что их вмешательство не было мотивировано международным гуманитарным правом, оно было продиктовано личными интересами [12, 98-99; 14, 565].

Конфликт в Сирии разразился в марте 2011 г., вследствие череды восстаний, охвативших несколько арабских стран, включая Сирию. В начале сирийского конфликта заинтересованные стороны предсказывали, что его исход будет аналогичен исходу революций в Египте и Ливии или другим арабским государствам, пострадавшим от «арабской весны». Однако, мирные протесты в Сирии встретили бурную реакцию и оказались одним из самых катастрофических гуманитарных кризисов, которые в конечном итоге привели к гражданской войне. Эта эскалация была результатом внешнего вмешательства.

По статистике Управления ООН по координации гуманитарной деятельности по состоянию на октябрь 2016 г. с начала сирийского конфликта насчитывалось более 280 000 человек, 4,8 млн. сирийских беженцев и не менее 6,1 млн. внутренне перемещенных лиц, что является самым большим числом людей, перемещенных в результате любого конфликта в мире [17]. Комиссия по расследованию, уполномоченная Советом ООН по правам человека, заявила, что сирийские правительственные силы со-

вершили преступления против человечности в рамках государственной политики. Авиаудары сирийского правительства по жилым районам нарушили резолюцию 2139 СБ ООН, которая требовала от всех сторон прекратить нападения на мирных жителей и применение неизбирательного оружия. Комиссия по расследованию сообщила, что ополченцы, поддерживаемые правительством, и другие проправительственные силы совершали массовые нападения на население, совершая преступления против человечности, включая истребления, убийства, изнасилования, пытки, тюремное заключение, принудительное исчезновение и другие бесчеловечные действия.

Многочисленные вооруженные оппозиционные группировки, такие как Исламское государство Ирака и Сирии, также совершили военные преступления, нарушив международное гуманитарное право, нападая на религиозные меньшинства посредством массовых убийств и сексуального порабощения. По данным Сирийского наблюдательного центра по правам человека, в период с июня 2014 г. по октябрь 2016 г. Исламское Государство Ирака и Сирии казнило 4500 человек, в том числе из них почти 2450 гражданских лиц.

Государства почти всегда имеют смешанные мотивы для вмешательства и редко готовы жертвовать своими собственными солдатами за границей, если у них нет корыстных причин для этого. Для реалистов это означает, что подлинное гуманитарное вмешательство неосмотрительно, потому что оно не служит национальным интересам. По мнению других критиков, это предполагает, что сильные мира сего вмешиваются только тогда, когда им это удобно, и что стратегии вмешательства, скорее всего, будут руководствоваться расчетами национальных интересов, чем тем, что лучше всего для жертв, от имени которых якобы проводится вмешательство [10, 482].

Поскольку ООН не может обеспечить соблюдение прав человека, отдельные государства-члены подчас предпринимают индивидуальные или коллективные действия по решению указанных проблем. Без сомнения, такие действия будут критиковаться другими государствами. Главные аргументы против односторонней гуманитарной интервенции хорошо известны: принципы запрещения силы, невмешательства во внутренние дела другого государства, государственного суверенитета и возможность злоупотребления. Каждый из этих аргументов ясен и логичен, равно как аргументы в пользу возможности ограниченного применения силы для защиты находящегося в опасности гражданского населения. В любом случае право на применение силы в гуманитарных целях нельзя игнорировать, поскольку государства продолжают использовать вооруженные силы для защиты прав человека в других государствах и обосновывают свои действия гуманитарными нормами международного права. Можно сколько угодно рассуждать о неправомерности гуманитарной интервен-

ции, но вооруженная сила для спасения жизни людей применялась, применяется, скорее всего, будет применяться отдельными государствами [15, 99-100].

Следует учитывать по крайней мере несколько обстоятельств: во-первых, право на гуманитарную интервенцию имеет серьезные моральные основы; во-вторых, многие государства признают ограниченное право на применение силы в гуманитарных целях в соответствии с принципами и нормами международного права; в-третьих, многолетнее фактическое бездействие Совета Безопасности неизбежно вызывает активность других субъектов международных отношений в условиях угрозы международному миру и безопасности [6, 235].

Анализ современного международного права и практики государств позволяет сделать вывод о допустимости ограниченного применения государством вооруженной силы в условиях массовых и грубых нарушений прав человека в иностранном государстве при наличии:

- а) угрозы миру и безопасности, которая вызвана или сопряжена с массовыми и грубыми нарушениями прав человека;
- б) крайней необходимости, т.е. отсутствию каких-либо иных способов решения проблемы в силу массовых нарушений прав человека;
- в) гуманитарных целей вооруженных действий.

Только строгое соблюдение указанных критериев позволит судить о правомерности применения вооруженной силы для защиты прав человека и провести грань между правомерными и обоснованными действиями по защите прав человека и злоупотреблениями международным правом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баранин Ж. Гуманитарная интервенция и новые измерения концепции государственного суверенитета // Вестник РУДН, 2014, №1, с.61-66
2. Боден Ж. Шесть книг о государстве // Антология мировой политической мысли, т.2, М., 1999, с.689-695
3. Гоббс Т. Левиафан. М.: Рипол-Классик, 2017, 672 с.
4. Кокошин А.А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе. М.: КомКнига, 2006, 72 с.
5. Макуев Р.Х. Несостоятельность идеи «ограниченного» суверенитета // Государство и право, 2008, №9, с.23-29
6. Крылов Н.Б. Международная безопасность, вооруженная сила и массовые нарушения прав человека // Труды Института государства и права РАН, 2013, 233-237
7. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. М.: ТЕПРА, 2000, 544 с.
8. Averde D., Davies L. Russia, humanitarian intervention and the Responsibility to Protect: the case of Syria // Royal Institute of International Affairs. Oxford: John Wiley & Sons, 2015, 91 (4), pp. 813-834
9. Bellamy A.J. The Responsibility to Protect - Five Years On // Ethics & International Affairs, 2010, 24(2), pp.143-169
10. Bellamy A.J., Wheeler N.J. Humanitarian intervention in world politics, Oxford: Oxford University Press, 2014, p.480-491
11. Fierke K.M. Diplomatic Interventions. Conflict and Change in a Globalizing World. N.-Y.,

- Palgrave Macmillan, 2005, pp.66-67
- 12.Hinnebusch R. Syria: from 'authoritarian upgrading' to revolution?// International Affairs, 2012, 88(2), 95-113
- 13.Hoffmann S. The Politics and Ethics of Military Intervention// Survival,1997, 4(37), pp.29-51
- 14.Hove H., Mutanda D. The Syrian Conflict 2011 to the Present: Challenges and Prospects. Journal of Asian and African Studies, 2015, Vol. 50(5), 559-570
- 15.Humanitarian Intervention: Ethical, Legal and Political Dilemmas. Cambridge, 2003, p.98-102
- 16.Shinoda H. Re-examining Sovereignty: from Classical Theory to the Global Age. N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2000, 228 p.
- 17.The Global Centre for the Responsibility to Protect (2008). Retrieved December 12, 2016//<http://www.globalr2p.org/>
- 18.Weiss T. Humanitarian Intervention: Ideas in Action. Cambridge: Polity Press, 2012, 226 p.

HUMANİTAR MÜDAXİLƏ BAXIMINDAN DÖVLƏT SUVERENLİYİ KONSEPSİYASI

M.V.BABAZADƏ

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalə humanitar müdaxilənin dövlət suverenliyi konsepsiyası və digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq barədə problemlərin təhlilinə həsr edilib. Münaqişələrin həllinə, sülhməramlılıq mövzusunda və təhlükəsizlik problemlərinə həsr edilmiş çoxlu sayda elmi işlərin olmasına baxmayaraq, "humanitar müdaxilə" konsepsiyasının ümumi siyasi əsaslarının nəzəri və praktiki cəhətdən formalaşdırılmasına ehtiyacın olduğu açıq aşkar hiss edilir.

Bu problemin birmənalı olmaması ümumi olaraq beynəlxalq hüquqda qəbul edilmiş suverenlik və ölkə ərazisində ali hakimiyyətin toxunulmazlıq prinsipləri ilə dünya ictimaiyyətinin hər hansı bir ölkədə kütləvi şəkildə insan hüquqlarının pozulması və insanların öldürülməsinə biganə qalmaması fikrinin qarşı-qarşıya olmasından yaranır.

Açar sözlər: dövlət suverenliyi, humanitar müdaxilə, beynəlxalq hüquq, təhlükəsizlik, daxili işlərə qarışma, ərazi, güc tətbiqi, insan haqları, beynəlxalq aləm, demokratiya

THE CONCEPT OF STATE SOVEREIGNTY IN THE PRISM OF HUMANITARIAN INTERVENTION

M.V.BABA-ZADEH

SUMMARY

The presented article is devoted to the analysis of the problem of the relationship of humanitarian intervention to the concept of state sovereignty and non-interference of other states in its internal affairs. Despite the existence of a large number of scientific works on conflict resolution, peacekeeping and security issues, the theoretical and practical need to develop a general political framework for the concept of "humanitarian intervention" is obvious. The ambiguity of this problem is generated by the combination of the generally recognized international legal principle of sovereignty and inviolability of the supreme power of a state on its territory with the growing conviction that the world community cannot remain indifferent to the death and massive violations of human rights in a particular state.

Key words: state sovereignty, humanitarian intervention, international law, security, interference in internal affairs, territory, use of force, human rights, international peace, democracy

УДК 327.57

**СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП
РОССИЙСКО-УЗБЕКИСТАНСКИХ ОТНОШЕНИЙ****Ф.ГУСЕЙНОВ****Бакинский Государственный Университет
farhadh@gmail.com**

Статья посвящена изучению российско-узбекистанских отношений в современном мире. Научная новизна исследования состоит в том, что впервые в этой статье всестороннему анализу с точки зрения реалистической теории международных отношений подвергаются современное состояние взаимоотношений РФ и Узбекистана. Анализу подвергаются направления двустороннего сотрудничества, а также возможные столкновения. Отмечается, что российско-узбекистанские отношения являются примером трансформации в сфере межгосударственной интеграции на постсоветском пространстве. Утверждается мысль о том, что для прогресса необходима политическая воля обеих сторон, направленная на преодоление существующих разногласий и продвижение идеи взаимовыгодного сотрудничества.

Ключевые слова: сотрудничество, Узбекистан, Россия, национальные интересы, конфликт, интеграция

Центральная Азия представляет собой один из самых сложных с политической точки зрения регионов. Узбекистан занимает важное положение в структуре региональной системы безопасности. До недавнего времени его внешнеполитический курс лучшим образом мог быть охарактеризован следующими словами: «формирование Таможенного союза России, Белоруссии и Казахстана в 2010 г. стало той линией, которая разделила страны региона на две группы: первая группа стран включает Казахстан и Киргизию (и в перспективе “сомневающийся” Таджикистан), вторая – Туркменистан и Узбекистан, которые занимают нейтрально-выжидательную позицию в отношении тех интеграционных объединений, где политически и экономически доминирует Россия. И этот водораздел имеет долгосрочный характер» [4, 81]. Но начиная с 2016 со сменой руководства страны, Узбекистан начинает отходить от нейтрально-выжидательной позиции и проводит активную внешнюю политику как на международном, так и на региональном уровне. Развитие отношений с Российской Федерацией занимает в этом процессе особое положение. Таким образом, изучение двусторонних отношений, определение основных мо-

ментов их развития является очень актуальным вопросом для науки о международных отношениях. Основная цель данной статьи заключается в выявлении факторов, влияющих на взаимоотношения РФ и Узбекистана.

Основные направления развития взаимоотношений РФ и Республики Узбекистан

2017 год явился годом существенной активизации российско-узбекистанских межгосударственных отношений. Новый президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев совершил государственный визит в Россию 4-5 апреля 2017 года, в результате которого было подписано 39 соглашений между двумя странами [3]. Договоры эти предполагают совместное осуществление инвестиционных проектов приблизительно на 12 миллиардов долларов, что является уникальным событием в новейшей истории двусторонних отношений [14]. Среди таких договоров можно отметить пятилетний контракт с «Газпромом» на поставку ежегодно 4 миллиардов м³ газа, договора о совместной геологоразведке, разработке сырьевых запасов и новых технологий при производстве газа [2].

В узбекском городе Ургенч 30 мая 2019 года прошло первое заседание совместной комиссии на уровне премьер-министров России и Узбекистана. Нынешняя динамика экономического сотрудничества такова: объем двусторонней торговли, по словам премьер-министра РФ Д.А.Медведева, уже достиг 4,5 миллиардов долларов, то есть вырос на 20-25%. Структура экспортно-импортных операций такова: три четверти оборота составляет российский экспорт (\$3,3 млрд) — металлы, машины, оборудование, целлюлозно-бумажные изделия, продукция химической промышленности, текстиль, продовольственные товары и сельхозсырье. Поставки из Узбекистана (\$1,1 млрд) — текстиль, обувь, продовольственные товары и также сельхозсырье. Это один из самых высоких показателей среди стран СНГ а сохранение положительной динамики и в этом году, т.е. увеличение оборота на 10%, позволяет ставить амбициозную задачу по доведению торгового оборота на уровень десяти миллиардов долларов [9]. Сама совместная комиссия представляет собой особый случай в структуре межгосударственных отношений РФ и Узбекистан – одна из немногих стран, с которыми созданы подобные проекты. По словам главы правительства РФ Д.А.Медведева, это подтверждает привилегированный характер отношений между Россией и Узбекистаном. Решение о создании совместной комиссии на уровне глав правительств двух стран было принято в октябре 2018 года во время визита Владимира Путина в Ташкент. Неожиданностью заседания стало намерение России не только торговать с Узбекистаном, но и делиться с ним своими подходами к экономической политике — наработками по внутренним нацпроектам. В качестве пилотного выбран проект по производительности труда — далее, по словам министра экономического развития РФ М.С.Орешкина можно бу-

дет говорить о всех нацпроектах. Речь идет о готовности российских властей делиться наработками всех этапов подготовки и реализации нацпроектов — начиная от формирования целевых показателей и заканчивая сотрудничеством в рамках их выполнения, как на территории России, так и Узбекистана. В таком случае одним из новых направлений сотрудничества можно назвать некоторое фактическое сближение экономической политики двух стран.

Глава Минэкономики М.С.Орешкин также заверил узбекских партнеров в серьезности намерений Москвы: «Среднеазиатский регион важен для США в противостоянии с Китаем, для России же Узбекистан — не разменная карта в геополитической игре, а партнер глубокий, близкий, с которым можно вместе развивать совместные проекты, экономику» [8,2]. Данная фраза представляет собой интерес с точки зрения теорий международных отношений. Развитие экономических отношений между странами, а именно проведение совместных проектов, углубление торговых отношений трактуется сторонниками либеральной парадигмы необходимое условие для достижения подлинного мира и избавления от войны. Реалистическая концепция исходит из того, что одним из мотивов межгосударственного сотрудничества является потребность государств в благоприятном окружении. Другим не менее важным мотивом является угроза со стороны третьего государства. Как видим, реалистическая интерпретация российско-узбекских отношений может звучать несколько отличной от вышеприведенной. Например, именно Россия, заинтересованная в создании благоприятного окружения, увеличивает долю своих инвестиций в соседней стране, а Узбекистан, чувствуя потенциальную угрозу от третьих стран, рассматривает на данный момент РФ как противовес этим странам. Советник президента Шавката Мирзиёева по внешней политике, сенатор Содик Сафаев утверждает, что Узбекистану необходимо рассмотреть вопрос о членстве в ЕАЭС, но настаивает на том, что Ташкент не подходит к экономическим вопросам через призму идеологии или исключительных блоков. По его мнению, Ташкенту не нужно выбирать сторону, так как Узбекистан не видит конфликтов или столкновений с США или Европейским союзом, даже если он войдет в ЕАЭС. По его словам, в конце концов все нынешние члены поддерживают экономические отношения и деловое сотрудничество с Западом. «Мы хотим быть экономически прагматичными в нашей внешней политике, - сказал С.Сафаев, - выбираем партнеров, исходя из наших потребностей и интересов» [15].

Таким образом, на наш взгляд к данной внешнеполитической стратегии вполне применимы положения структурного реализма (неореализма). Данная теория, разделенная на две части: наступательный реализм и оборонительный реализм, дает разные интерпретации политических событий. Наступательный реализм стремится к силе для достижения безо-

пасности посредством господства и гегемонии. Оборонительный реализм утверждает, что анархическая структура международной системы побуждает государства проводить умеренную и сдержанную политику для достижения безопасности. В отличие от наступательных реалистов, оборонительные реалисты не удовлетворены утверждением последних о том, что международные конфликты неизбежны, а структура международной системы «вынуждает государства, которые стремятся только к безопасности, тем не менее, действовать агрессивно по отношению друг к другу» [16, 3], но предлагают способы предотвращения этого. Само собой разумеется, что стремление к силе как незаменимому инструменту обеспечения безопасности имеет фундаментальное значение для реалистического понимания международных отношений. Однако в то же время благоприятная и доброжелательная международная среда считается одним из требований национальных интересов. Следовательно, любые формы стремления к силе, которые угрожают соседям и тем самым разрушают любую потенциальную благосклонность окружающей среды, должны рассматриваться как противоречащие национальным интересам. Таким образом, вместо того, чтобы нагнетать напряженность в погоне за силой, следует поощрять международное сотрудничество, чтобы способствовать обеспечению столь желанной безопасности.

Так, например, в 2008 г. Узбекистан заявлял о своей особой позиции и приостановил участие в ЕврАзЭС, организации предшественнике ЕАЭС. В 2012 г. республика вышла и из Организации Договора Коллективной Безопасности (ОДКБ). Как видим, до 2016 в Узбекистане было другое восприятие международных инициатив Российской Федерации. Изменения этого восприятия на наш взгляд может быть связано либо с трансформацией характера российской внешней политики, либо же с новыми вызовами безопасности Узбекистана. На наш взгляд, следует рассматривать оба фактора. Например, даже противники идеи сближения с Россией видят в ней меньшую угрозу, чем Китай [7]. Для страны стало вновь актуальным сотрудничество с Евразийским Союзом. На начальных порах некоторые исследователи считали, что Ташкент не готов интегрироваться в организацию: «Узбекистан и при Мирзиёеве продолжает придерживаться позиции неучастия в интеграционных объединениях с РФ. В частности, новый глава РУ заявил, что Ташкент не рассматривает возможность вступления в ЕАЭС. Как и прежде, Узбекистан не готов отдать часть полномочий наднациональному органу» [4, 93]. Однако в апреле 2020 года нижняя палата парламента Узбекистана одобрила инициативу о получении страной статуса наблюдателя при ЕАЭС. За проголосовали 82 депутата, 32 — против, 14 воздержались. Аналогичное голосование прошло в Сенате в мае текущего года. В голосовании участвовал 91 из 100 действующих сенаторов. За данное решение проголосовал 71 сенатор, против — 16, воздержались четверо [12]. Тот факт, что примерно треть де-

путатов выступила против, показывает, что консенсуса пока нет. Вопрос рассматривается, и Узбекистан видит в ЕАЭС исключительно экономический, а не политический проект. Более тесное сближение с Москвой его вероятно не привлекает. Следовательно, есть определенная преемственность с политикой предыдущего президента Ислама Каримова, который заявлял, что его страна не будет участвовать в организациях по подобию СССР [4, 81]. Однако, в то же время депутаты нижней палаты, поясняя свое решение в специальном постановлении, заявили, что взаимодействие Узбекистана с ЕАЭС поможет увеличить экспорт продукции с добавленной стоимостью на 1,6 миллиарда долларов, снизить расходы на железнодорожные перевозки на \$220 млн и увеличить доходы трудовых мигрантов на 15–20% [7]. При упрощении таможенных процедур в сельском хозяйстве возрастут объемы экспорта из Узбекистана в страны-члены Союза плодоовощной продукции. Упрощение процедур по международным перевозкам, обеспечение свободного передвижения пассажиров, грузов и транспортных средств также относятся к потенциальным выгодам от вступления в организацию. В свое время большое недовольство Узбекистана вызывали планы строительства с участием России крупных гидроэлектростанций – Рогунской ГЭС в Таджикистане и каскада Камабаратинских ГЭС в Киргизии. По мнению некоторых российских аналитиков, главной причиной выхода Узбекистана из ЕврАзЭС стал именно «водный фактор» [5, 83]. Сегодня эта ситуация изменилась, правительство Узбекистана рассматривает даже участие в строительстве этих объектов.

Снижение производства в некоторых отраслях страны и частичная потеря рабочих мест вызывает обеспокоенность у узбекских законодателей. На наш взгляд в этих аргументах нет ничего нового. Любое интеграционное объединение может привести к остановке неконкурентоспособных видов производств во время взаимного открытия рынков стран участников интеграции. По мнению же некоторых российских ученых «с экономической точки зрения можно спорить о том, что дает Евразийский союз своим членам. Это дискуссионный вопрос для всех. Но с политической точки зрения Ташкент поступил совершенно верно. Тем самым он закрыл свои союзнические обязательства перед Москвой. Закрыл в том смысле, что подтвердил курс на стратегическое партнерство с Москвой, для которой расширение ЕАЭС является одним из краеугольных камней внешней политики» [10]. Такая трактовка вопроса возможно не полностью согласуется с вышеуказанными заявлениями сенатора Софика Сафаева. Однако они достаточно четко демонстрируют позицию российских академических кругов. Выбор же Узбекистана, на наш взгляд, может быть интерпретирован с точки зрения реалистической парадигмы. Страна стремится исходить из своих национальных интересов и пытается не попасть под политическое влияние других государств. Таким образом, если плюсы от сотрудничества с РФ перевесят минусы от возможных потерь,

то Узбекистан продолжит развитие двусторонних отношений.

К одним из таких плюсов относится сотрудничество в атомной энергетике. В рамках государственного визита Владимира Путина в Узбекистан в октябре 2018 года было положено начало реализации проекта по строительству в республике первой атомной электростанции. Некоторые ученые считают, что этот глобальный проект существенно улучшит экономические отношения во всем регионе: «во-первых, для самого Узбекистана это высвободит значительные ресурсы по линии газохимической отрасли. Во-вторых, это показатель возобновляющихся в регионе интеграционных процессов, которые ранее были ослаблены. К тому же АЭС будет выгодна и региону в целом, став частью единой энергетической системы. В перспективе это кооперация не только с Казахстаном или Кыргызстаном, но и с Афганистаном, а далее и с Индией» [6]. 2 мая 2019 года Ташкент с рабочим визитом посетил министр иностранных дел России Сергей Лавров. В ходе пресс-конференции по итогам двусторонних переговоров министр заявил, что «площадка для АЭС определена, намечены консультации. Проект на ходу». В свою очередь глава «Узатома» заявлял, что «у нас есть утвержденный график, в соответствии с ним, ЕРС-контракт планируется подписать до конца 2019 года». В 2028 г. должен заработать первый энергоблок, а в 2030 г. – второй [13]. Однако контракт на строительство АЭС в Узбекистане все еще не готов и переговоры с российской стороной продолжаются. В настоящее время ведутся изыскательные работы на потенциальной площадке.

Помимо сотрудничества в атомной энергетике также была достигнута договоренность об открытии 79 узбекско-российских предприятий, 23 торговых домов и о создании в Узбекистане 20 оптово-распределительных центров. В рамках Первого российско-узбекского форума межрегионального сотрудничества было подписано около 800 торгово-инвестиционных соглашений и меморандумов на общую сумму около \$27 млрд. [11].

В Ташкенте также прошли переговоры министров обороны России и Узбекистана. По итогам встречи Сергей Шойгу и Абдусалом Азизов подписали соглашение о взаимном использовании воздушного пространства и договорились развивать военно-технические связи. Теперь военнотранспортная авиация России и Узбекистана сможет совершать беспосадочные полеты над территорией обоих государств. Также был подписан план сотрудничества оборонных ведомств. Уже в 2018-м более 300 узбекских военнослужащих начали учиться в вузах Минобороны РФ [1]. Узбекистан также наращивает закупку российского оружия для защиты от возможной атаки с афганского направления. С тех пор как в 2016 году стороны подписали Договор о военно-техническом сотрудничестве (ВТС), Ташкент получил возможность приобретать у Москвы вооружение по себестоимости наравне с государствами — участниками ОДКБ. На-

пример, в марте 2018 года Россия и Узбекистан договорились о поставке в республику партии вертолётов Ми-35. Это единственная страна вне зоны ОДКБ и Таможенного союза с подобными привилегиями. В 2017 году стороны после 12-летнего перерыва возобновили совместные военные учения. Таким образом, мы также наблюдаем налаживание военного сотрудничества Узбекистана и РФ.

Эволюция отношений России и Узбекистана в новейшее время демонстрирует, на наш взгляд, правомерность основных положений теории реализма. Страны постепенно пришли к расширению сотрудничества на основе национальных интересов. Изменение геополитической ситуации, а также, возможно, преобладание российских внешнеполитических инструментов, направленных не на принуждение, а на взаимовыгодное сотрудничество, привели к изменениям в восприятии Узбекистаном России. Выгоды, вытекающие из этого сотрудничества, побудили к пересмотру внешнеполитических ориентиров Узбекистана. Таким образом, можно утверждать, что именно национальные интересы являются главным побудительным мотивом для налаживания двусторонних отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева Н. «Гарантии безопасности». Как развивается военно-техническое сотрудничество России и Узбекистана. 12.10.2018. <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>
2. "Газпром" подписал контракт на покупку узбекского газа на пять лет. 5.04.2017. <https://tass.ru/ekonomika/4156946>
3. Документы, подписанные в ходе государственного визита Президента Узбекистана Ш.М.Мирзиёева в Россию. <http://kremlin.ru/supplement/5181>
4. Ионова Е. Внешнеполитические приоритеты Узбекистана // Россия и новые государства Евразии, 2018, № 2, сс.80-96
5. Ионова Е. Развитие российско-узбекских отношений // Россия и новые государства Евразии, 2011, № 3, сс. 80-85
6. Кондратьев: АЭС в Узбекистане выгодна всей Центральной Азии и не только. 20.10.2018 <https://uz.sputniknews.ru/radio/20181020/9757391/Kondratev-AES-v-Uzbekistane-vygodna-vsey-Tsentralnoy-Azii-i-ne-tolko.html>
7. Кривошеев К. Узбекистан подбирается к ЕАЭС. 29.04.2020. <https://www.kommersant.ru/doc/4334643>
8. Крючкова Е. Нацпроекты отправляют на экспорт. Дмитрий Медведев приехал в Узбекистан Газета "Коммерсантъ", №93, 31.05.2019, с. 2
9. Медведев: Товарооборот России и Узбекистана может достичь \$10 млрд. 30.05.2019. <https://mir24.tv/news/16362906/medvedev-tovarooborot-rossii-i-uzbekistana-mozhet-dostich-10-mlrd>
10. Панфилова В. Узбекистан решил усилить Евразийский экономический союз. 28.04.2020. https://www.ng.ru/cis/2020-04-28/1_7855_uzbekistan.html
11. Россия и Узбекистан на межрегиональном форуме подписали соглашения на \$27 млрд. 19.10.2018. <https://tass.ru/ekonomika/5693946>
12. Сенат Узбекистана одобрил участие страны в ЕАЭС в качестве наблюдателя. 11.05.2020. <https://ria.ru/20200511/1571269975.html>
13. Стало известно, когда Россия и Узбекистан подпишут контракт на строительство АЭС. 7.05.2019. <http://eurasia.expert/stalo-izvestno-kogda-rossiya-i-uzbekistan->

podpishut-kontrakt-na-stroitelstvo-aes/

14. Узбекистан: отношения с Россией. 12.02.2018. <http://stanradar.com/news/full/28393-uzbekistan-otnoshenija-s-rossiej.html>
15. Imamova N. Uzbekistan Faces Choice Between Closer Ties to US, Russia. 01.12.2019 <https://www.voanews.com/south-central-asia/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-us-russia>
16. Mearsheimer J. The Tragedy of Great Power Politics. New York: W.W Norton, 2001, 555 p.

MÜASİR DÖVRDƏ RUSIYA-ÖZBƏKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

F.HÜSEYNOV

XÜLASƏ

Məqalə müasir dünyada Rusiya-Özbəkistan münasibətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, bu məqalədə ilk dəfə Rusiya Federasiyası ilə Özbəkistan arasındakı münasibətlərin hazırkı vəziyyəti beynəlxalq münasibətlərin realist nəzəriyyəsi baxımından hərtərəfli təhlilə məruz qalmışdır. İkitərəfli əməkdaşlığın istiqamətləri və mümkün toqquşmalar təhlil olunur. Qeyd olunur ki, Rusiya-Özbəkistan münasibətləri postsovet məkanında dövlətlərarası inteqrasiya sahəsində transformasiya nümunəsidir. Fikir irəli sürülür ki, tərəqqi naminə hər iki tərəfinin mövcud ziddiyətləri aradan qaldırmaq üçün və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq ideyasının təbliğinə yönəlmiş siyasi iradə tələb olunur.

Açar sözlər: əməkdaşlıq, Özbəkistan, Rusiya, milli maraqlar, münaqişə, inteqrasiya

CONTEMPORARY STATE OF RUSSIA-UZBEKISTAN RELATIONS

F.HUSEYNOV

SUMMARY

The article deals with the study of Russian-Uzbek relations in the modern world. The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time in this article the current state of relations between the Russian Federation and Uzbekistan is subjected to a comprehensive analysis from the point of view of a realistic theory of international relations. The directions of bilateral cooperation, as well as possible collisions are analyzed. It is noted that Russian-Uzbek relations are an example of transformation in the field of interstate integration in the post-Soviet space. The idea is affirmed that progress requires the political will of both sides, aimed at overcoming existing differences and promoting the idea of mutually beneficial cooperation.

Key words: cooperation, Uzbekistan, Russia, national interests, conflict, integration

UOT 342.7

BİRLƏŞMƏK HÜQUQU AYRI-AYRI ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİNDƏ

D.M.QƏNBƏROV

Bakı Dövlət Universiteti
dashqin.bsu@gmail.com

İnsan hüquqlarının tədqiqat obyektinin çox spektrli, rəngarəng olduğunu nəzərə alıb biz bu məqaləni hazırlayarkən insan hüquqları hüququnun əsas sistem elementlərindən birini təşkil edən birləşmək hüququnun, daha dəqiq desək birləşmək hüququnun müxtəlif dövlətlərin təcrübəsində mövcud vəziyyətini müqayisəli təhlil etməyə çalışmışıq.

Hər bir dövlətdə insan hüquqları ilk növbədə dövlətin konstitusiyasında və ya ona həsr olunmuş xüsusi bəyannamələrdə əks olunurlar. Mövcud qanunvericilikdə və müvafiq sənədlərdə konstitusiyada təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və qorunması mexanizmləri nəzərdə tutulur. Tədqiqatımız zamanı müəyyən etdik ki, müxtəlif qanunvericilik aktlarında insan hüquq və azadlıqları göstərilməklə yanaşı, onların reallaşdırılması və qorunması məsələsi ilə bağlı prinsiplərlə məqamlar da mühüm yer tutur. Müasir hüquqi dövlətləri səciyyələndirən başlıca məqam da elə məhz bundan ibarətdir.

Bu istiqamətdə aydın müşahidə olunan tendensiyalardan biri də ondan ibarətdir ki, insan hüquqlarının qorunması mexanizmləri getdikcə daha çox universal xarakter alırlar, yəni, artıq global səviyyədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının universal mexanizmləri inkişaf etdirilir və genişləndirilir.

Məqalədə Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası və digər post-sovet ölkələrinin birləşmək hüququnun reallaşdırılma mexanizmləri sahəsində hüquqi və praktiki məsələləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, insan hüquqları, demokratiya, birləşmək hüququ, ictimai birliklər, birləşmək azadlığı, qeyri hökumət təşkilatı, siyasi partiya, həmkarlar təşkilatı, vətəndaş hüquqları, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi.

Birləşmək hüquq sahəsində beynəlxalq standartları dedikdə, bu sahədə qəbul olunmuş müasir beynəlxalq hüququn müəyyən normaları başa düşülür. Bu normalar dövlətlərin elə ümumdemokratik tələblərini və öhtəliklərini nəzərdə tutur ki, dövlətlər özünün ictimai quruluşunu, milli inkişafını və s. nəzərə almaqla onları öz sistemində həyata keçirir və konkretləşdirir. Beynəlxalq qlobal və regional universal və xüsusi bəyannamələr, paktlar özlərində insanların hüquqi müdafiəsi sahəsində iki qrup standartları ifadə edirlər. Bunları aşağıdakı kimi təqdim etmək mümkündür: [8]

-insanın hüquqları və azadlıqlar;

-hüquqların məhdudlaşdırılması.

Beynəlxalq-hüquqi standartların ən böyük qrupunu insan hüquqları və

azadlıqları təşkil edir. Bu hüquqlar ənənəvi olaraq şəxsi hüquqlara, siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni hüquqlara bölünürlər. Bundan başqa, məhdudlaşdırıla bilinən hüquqlar və məhdudlaşdırmaya məruz qalmayan hüquqlar fərqləndirilir. Qeyd etdiyimiz bu qruplar ali mənəvi-hüquqi qüvvəyə malik olan beynəlxalq sənədlərdə müəyyənləşdirilir. Belə sənədlər sırasına əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- Ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsi;
- İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt;
- Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt.

Bildiyimiz kimi, hər bir dövlətdə insan hüquqları ilk növbədə dövlətin konstitusiyasında və ya ona həsr olunmuş xüsusi bəyannamələrdə əks olunurlar. Mövcud qanunvericilikdə və müvafiq sənədlərdə konstitusiyada təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və qorunması mexanizmləri nəzərdə tutulur [3, 53]. Qeyd etdiyimiz bu məqam ondan xəbər verir ki, müxtəlif qanunvericilik aktlarında insan hüquq və azadlıqları göstəlməklə yanaşı, onların reallaşdırılması və qorunması məsələsi ilə bağlı da prinsiplial məqamlar yer alır. Müasir hüquqi dövlətləri səciyyələndirən başlıca məqam da elə bundan ibarətdir. Ümumiyyətlə, dünya səviyyəsində insan hüquq və əsas azadlıqlarının həyata keçirilməsi və qorunması mexanizmlərinin öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləndiyini müşahidə etmək mümkündür. Həqiqətən də, tədqiqatlarımız zamanı müəyyənləşdirdik ki, çoxsaylı elmi işlər insan hüquqlarının səmərəli qorunması mexanizmlərinə həsr olunmuşdur. İnsan hüquqlarının həyata keçirilməsi və qorunması mexanizmlərinin ayrı-ayrı aspektləri hüquqşünaslar tərəfindən dərinlən tədqiqat olunmuşdur və bu istiqamətdə elmi işlərin aparılmasında yüksək dinamizm müşahidə olunmaqdadır.

Bu istiqamətdə aydın müşahidə olunan tendensiyalardan biri də ondan ibarətdir ki, hüquqların qorunması mexanizmləri getdikcə daha çox universal xarakter alır. Yəni artıq global səviyyədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının universal mexanizmləri inkişaf etdirilir və dünyada genişləndirilir.

Hazırkı mərhələdə insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunması ilə bağlı kifayət qədər beynəlxalq bəyannamələr və paktlar mövcuddur. Bu sənədlərdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının mexanizmləri əks olunmuşdur. Dövlətlər insan hüquq və azadlıqlarının qorunması haqqında sazişlərə qoşulmaqla bu mexanizmləri öz vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində tətbiq edirlər [2, 103]. Bəzən, eyni məsələni tənzimləyən bir neçə sənədin mövcudluğu da müşahidə olunur. Əksər hallarda dövlətlər bu sazişlərin hamısına qoşulur. Hesab edirik ki, insan hüquq və azadlıqlarının daha optimal qorunmasına imkan verən sazişə üstünlük verilməsi məqsədəuyğundur. Müasir mərhələdə insan hüquqları haqqında yüzə yaxın beynəlxalq konvensiya qəbul olunmuşdur ki, onların da böyük əksəriyyəti artıq hüquqi qüvvəyə malikdir. İnsan hüquqları sahəsində normativ bazanın belə əhəmiyyətli inkişafı beynəlxalq ümumi hüququn ayrıca bir istiqamətinin meydana gəlməsi haqqında fikir

formalaşdırmışdır. Bu yeni istiqamət insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq kimi nəzərdən keçirilir [9, 38]. İnsan hüquqları haqqında sənədlərdə geniş tətbiq olunan və dörd kateqoriyadan müqavilələri fərqləndirən təsnifatı nəzərdən keçirməklə, insan hüquqları sahəsində tənzimləyici sistemin sərhədləri haqqında təsəvvürlərə malik olmaq mümkündür:

Birincisi, ümumi xarakterli konvensiyalar. Belə konvensiyalar, demək olar ki, regional və qlobal səviyyədə qəbul olunmuş bütün insan hüquqlarına aiddir. Bu sıradan konvensiyalara BMT paktını, Avropa və Amerika konvensiyalarını, Afrika xərtiyasını və s. aid etmək mümkündür.

İkincisi, konkret məsələlər üzrə konvensiyalar. Bu konvensiyalar insanın genosid, hərbi cinayətlər, insanlığa qarşı cinayətlər, köləlik, insan alveri və s. məsələlərlə bağlı konkret hüquqlarının qorunmasını nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, qrupların müdafiəsi haqqında konvensiyalar. Belə konvensiyalar ayrı-ayrı qrupların tələbatlarına uyğunlaşdırılır. Belə qruplar qismində qaçqınlar, miqrantlar, qadınlar, uşaqlar, əsr düşmüşlər və s. nəzərdən keçirilə bilər.

Dördüncüsü, irqi, cinsi əlamətlərə görə, həmçinin təhsil, əmək və məşğulluq sahələrində diskriminasiyaya aid olan konvensiyalar.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən başqa, beynəlxalq hüququn insan hüquqları sahəsində bir sıra normaları bütün beynəlxalq ictimaiyyət üçün məcburi olan imperativ normalar kimi nəzərdən keçirilir. Eyni və ya oxşar xarakterli beynəlxalq hüquq norması ilə əvəz olunmadığı halda bu normalardan imtinaya yol verilmir.

Beynəlxalq ümumi hüquqda insan hüquqlarının tənzimlənməsinin geniş miqyasları da Beynəlxalq insan hüquqları kodeksinin meydana gəlməsindən xəbər verir. Beynəlxalq kodeksdə tənzimləyici normaların mahiyyətindən çıxış edərək aşağıdakı bölmələri fərqləndirmək olar:

-ümumi deklarasiyadan ibarət olan preambula;

-BMT paktları və ümumi xarakterli regional konvensiyalardan ibarət olan ümumi hissə;

-çoxsaylı müfəssəl müqavilələrdən ibarət olan xüsusi hissə.

Qeyd etdiklərimizdən başqa, insan hüquqları sahəsində geniş “yumşaq hüquq”un təsirini nəzərdən keçirmək olar. Bu, qətnamələr, tövsiyələr, davranış kodeksləri, minimal standart qaydaları, rəhbər prinsiplər və s. kimi sənədlərdə ifadə olunur. Qeyd edək ki, bu sənədlər məcburi xarakter daşımırlar. Əksər hallarda insan hüquqları sahəsində siyasətin rəhbər prinsiplərini ifadə edirlər. Bununla yanaşı, onlar, həmçinin müxtəlif funksiyaları yerinə yetirirlər. Bəzən isə, bu sənədlər əsl normativ-hüquqi əsasların yaranması istiqamətində ilkin addım kimi nəzərdən keçirilir. Bu, ondan xəbər verir ki, “yumşaq hüquq” təşkil edən sənədlərin əhəmiyyətini azaltmaq olmaz. İnsan hüquqlarının tədqiqat obyektinin çox spektrli, rəngarəng olduğunu nəzərə alıb biz bu məqaləni hazırlayarkən insan hüquqları hüququnun əsas sistem elementlərindən birini təşkil edən birləşmək hüququnun, daha dəqiq desək birləşmək hüququnun müxtəlif dövlət-

lərin təcrübəsində mövcud vəziyyətini müqayisəli təhlil etməyə çalışmışıq.

Rusiya Federasiyası təcrübəsində

Rusiya Federasiyasında birləşmək hüququnun normativ-hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində intensiv işlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, Rusiya Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında birləşmək hüququna dair müddəalar əksini tapmışdır. Rusiya Konstitusiyasının 30-cu maddəsində təsbit edilmişdir: “Hər kəsin öz maraqlarını müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq da daxil olmaqla, birləşmək hüququ vardır. İctimai birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir.” Bu maddənin ikinci bəndində isə göstərilir: “Heç kim hər hansı bir birliyə qoşulmağa və ya onda fəaliyyət göstərməyə məcbur oluna bilməz” [7]. Ümumiyyətlə, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında birləşmək hüququ ilə bağlı olan digər maddələr də mövcuddur. Məsələn, konstitusiyasının 19-cu maddəsində də birləşmək hüququna aid edilə biləcək müddəalar yer almışdır. Belə ki, 19-cu maddədə göstərilmişdir: “İctimai birliklərə aid olmasından və digər məqamlardan asılı olmayaraq, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası insanın və vətəndaşın hüquq və azadlığının bərabərliyinə təminat verir” [7]. Rusiya Konstitusiyasında diqqəti cəlb edən xüsusi məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, orada birləşmək hüququnun reallaşdırılmasının digər hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırma bilmədiyi ayrıca qeyd edilmişdir.

Rusiya Federasiyası təcrübəsində birləşmək azadlığı və birləşmək hüququ biri-biriləri ilə sıx bağlıdırlar. Birləşmək azadlığını müvafiq hüquqlar olmadan reallaşdırmaq olduqca çətindir və hətta qeyri-mümkündür. Birləşmək hüququnun mövcudluğu birləşmək azadlığının reallığına təminat verməlidir. Belə ki, artıq nəzərdən keçirdiyimiz kimi, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının müvafiq maddəsində hər kəsin birləşmək azadlığı hüququna malik olduğu təsbit edilmişdir. Rusiyada birləşmək hüququ əsasən həmkarlar ittifaqlarının yaradılması və fəaliyyəti ilə uzlaşdırılır. Konstitusiyanın 30-cu maddəsində birləşmək hüququ ilə yanaşı, həmçinin maraqların qorunması üçün həmkarlar ittifaqlarının yaradılması hüququnun göstərilməsi də bunu dəqiq sübut edir. Rusiya Konstitusiyasında həmkarlar ittifaqlarında birləşmək hüququnun ayrıca təsbit edilməsi Rusiya həyatında bu ictimai təşkilatın xüsusi yerinin və rolunun yüksək qiymətləndirildiyindən xəbər verir.

Qeyd edək ki, Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında birləşmək hüququ ilə bağlı məqamları təhlil edərək müəyyən nəticələrə gəlmək mümkündür. Belə ki, müasir şərtlər daxilində birləşmək hüququnu pozitiv və neqativ subyektiv imkanların qarşılıqlı əlaqələrinin müvafiq məcmusu kimi başa düşmək lazımdır. Birləşmək hüququ, ümumi maraqların qorunması, ümumi məqsədlərə çatılması üçün vətəndaşların könüllü olaraq ictimai birliklər yaratmaq, ona qoşulmaq imkanlarını nəzərdə tutur. Bu zaman, həmçinin ictimai birliyə qoşulmaq, imtina etmək də birləşmək hüququ çərçivəsində nəzərdən keçirilir. Bu məqamda qeyd edək ki, hər hansı bir birliyə qoşulmaqdan imtina etmək insanın daxili

əminliyi ilə bağlı olur. Hesab olunur ki, hər hansı bir birliyə qoşulmamaq insanın mütləq azadlığıdır və dövlət tərəfindən heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz. Bu, əsasən onunla izah olunur ki, insanın başqalarına oxşamamaq xüsusiyəti heç bir halda məhdudlaşdırıla bilməz.

Artıq nəzərdən keçirdiyimiz kimi, dünyanın əksər ölkələrinin konstitusiyalarında birləşmək hüququnun izahının səciyyəvi formaları mövcuddur. Əksər Avropa ölkələrinin konstitusiyalarında birləşmək hüququ siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların və ya birliklərin, həmkarlar ittifaqlarının və digər ittifaqların yaradılması imkanı kimi izah olunur. Bununla yanaşı, siyasi partiyalarda birləşmək konstitusiya hüququ təşkilatda birləşmək hüququndan ayrı nəzərdən keçirilir. Əksər hallarda bu hüquqlar müxtəlif maddələrdə, hətta fəsillərdə yer alırlar.

Rusiyalı tədqiqatçıların birləşmək hüququnun mahiyyətinə dair maraqlı yanaşması mövcuddur. Belə ki, əksər tədqiqatçıların fikrincə, hansı hüquqların reallaşdırılmasını şərtləndirməsindənin asılı olaraq, birləşmək hüququnu şəxsi, sosial, siyasi, ekoloji və digər subyektiv hüquqlar kateqoriyasına aid etmək mümkündür [4, 77-82].

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 22-ci maddəsinə görə hər bir insan ümumi maraqların qorunması məqsədilə həmkarlar ittifaqlarının yaradılması da daxil olmaqla, digərləri ilə birləşmək hüququ vardır. Birləşmək hüququnun reallaşdırılması heç bir məhdudiyyətə məruz qala bilməz. Təbii ki, bu hüququn reallaşdırılması cəmiyyətin demokratik dəyərləri, dövlət maraqları və ictimai təhlükəsizlik üçün təhlükə yaratdığı hallar istisna təşkil edir. Göründüyü kimi Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında da birləşmək hüququ, demək olar ki, eyni formada təsbit olunmuşdur. Buradan belə qənaətə gəlmək olur ki, əksər ölkələr kimi, Rusiyada da birləşmək hüququnun normativ-hüquqi əsaslarının formalaşdırılması zamanı beynəlxalq təcrübəyə və ya beynəlxalq normativ-hüquqi aktlara istinad edilmişdir. Həmçinin məlum olduğu kimi, Ümumdünya insan hüquqları deklarasiyasının 20-ci maddəsi insanın hər hansı bir təşkilata qoşulmağa məcbur edilməsi hallarını istisna edir. Eyni zamanda, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası da bu sahədə vətəndaşların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının istənilən formasını istisna edir. Artıq nəzərdən keçirdiyimiz kimi, Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasında qeyd edilir ki, heç kim hər hansı bir təşkilata qoşulmağa və ya onun işində iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Beləliklə, vətəndaşlar bu məsələ ilə bağlı qərar qəbul edən zaman tam azaddırlar və onlar öz baxışlarına uyğun olaraq davranırlar. Qeyd edək ki, Rusiyada birləşmək hüququnun məzmunu aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- vətəndaşların könüllü olaraq ictimai birliklər yaratmaq hüququ;
- mövcud ictimai birliyə qoşulmaq və ya qoşulmaqdan imtina etmək hüququ;
- maneəsiz olaraq ictimai birliyi tərk etmək hüququ;
- göstərilən addımları dövlət orqanları ilə razılaşdırmadan atmaq hüququ.

Rusiya Federasiyasında qüvvədə olan qanunvericilikdə “ictimai birlik”

müxtəlif formalarda nəzərdən keçirilir. “İctimai Birliklər haqqında” Federal Qanuna uyğun olaraq, ictimai birlik dedikdə, vətəndaşların təşəbbüsü ilə ümumi maraqların və ümumi məqsədlərin reallaşdırılması üçün yaradılan özü idarə olunan qeyri-kommersiya xarakterli təsisatlar başa düşülür. Ümumi maraqlar və məqsədlər yaradılmış birliyin nizamnaməsində ifadə edilir. İctimai birliklər müxtəlif təşkilati-hüquqi formalarda yaradıla bilər. Ümumilikdə, aşağıdakı formaları qeyd etmək mümkündür:

- siyasi partiyalar;
- ictimai hərəkatlar;
- ictimai fond;
- ictimai təsisat;
- ictimai özfəaliyyət orqanları.

Müvafiq olaraq, ictimai birliklər öz vəzifələrini müxtəlif sahələrdə həyata keçirə bilərlər. Rusiya Federasiyası qanunvericiliyində bu məqam aydın ifadəsini tapmışdır. Belə ki, “Xeyriyyəçilik fəaliyyəti və xeyriyyə təşkilatları haqqında” Federal Qanunda xeyriyyəçilik fəaliyyəti fiziki və hüquqi şəxslərin vətəndaşlara təmənnasız olaraq əmlakların, həmçinin pul vəsaitlərinin, xidmətlərin ötürülməsi, onlar üçün müvafiq işlərin görülməsi kimi könüllü fəaliyyət kimi ifadə olunmuşdur [12]. Bundan başqa, “Qeyri-kommersiya təşkilatları haqqında” Federal Qanunda göstərilir ki, ümumi maraqların və məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş qaydaya uyğun olaraq vətəndaşların birləşməsi ictimai və dini təşkilatlar və ya birliklər kimi nəzərdən keçirilir [13]. “Siyasi partiyalar haqqında” Federal Qanuna görə, ictimai birlik kimi siyasi partiyalar Rusiya Federasiyası vətəndaşlarının cəmiyyətin siyasi həyatında, onların siyasi iradələrinin formalaşması və ifadəsi vasitəsilə iştirakını təmin edir. Bu zaman aşağıdakı iştirakçılıq formaları nəzərdə tutulur:

- ictimai-siyasi aksiyalarda iştirak;
- seçkilərdə və referendumlarda iştirak;
- dövlət hakimiyyəti orqanlarında və yerli özünü idarəetmə orqanlarında vətəndaşların maraqlarının təmsilçiliyi.

İctimai birliyin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, o, konkret məqsədlərin, vəzifələrin və fəaliyyət növünün həyata keçirilməsi üçün yaradılır və fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi zaman isə, vətəndaşların müəyyən hüquqları və maraqları reallaşdırılır. Xüsusi olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, ictimai təşkilatların məqsədləri bir qayda olaraq, dövlətin və cəmiyyətin məqsədləri ilə üst-üstə düşür. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 13-cü maddəsində təsbit edilmişdir ki, məqsədləri və fəaliyyəti konstitusion quruluşun zorakı dəyişdirilməsinə, Rusiya Federasiyasının bütövlüyünə qarşı, dövlətin təhlükəsizliyinin pozulmasına, silahlı qruplaşmaların yaradılmasına, sosial, irqi, milli və dini ayrışdırılışın alovlandırılmasına yönəldilmiş ictimai birliklərin yaradılması qadağandır [5, 83-86].

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək, qeyd edə bilərik ki, ictimai birliklərin məqsəd və vəzifələri ictimai faydalı olmalıdır və

dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına, hüquqi və demokratik dövlətin formalaşdırılmasına yönəlməlidir.

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Rusiya Federasiyası təcrübəsində də ictimai birliklərin üzvləri ümumi məqsədlərin həyata keçirilməsində maraqlı olan fiziki və hüququ şəxslərdən ibarət olur. Üzvlük müvafiq fərdi müraciətlər və sənədlər əsasında qeydiyyatla alınır [5, 83]. Bu sənədlər ictimai birliklərin üzvlərinin sayını nəzərə almağa imkan verir. İctimai birliyin nizamnaməsi üzvlərin hüquq və öhtəliklərini ifadə edir. Bütün üzvlərin hüquq bərabərliyinin təmin olunması vacib şərt kimi nəzərdən keçirilir. Nizamnamənin pozulmasına görə ictimai birliyin üzvləri birliyin sıralarından xaric oluna bilərlər. “İctimai birliklər haqqında” Federal Qanuna əsasən, ictimai birliyin əmlakı üzvlüyə qəbul olunma və üzvlük haqqı əsasında formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda ictimai birliklərin nizamnaməsində hər hansı ödənişlər nəzərdə tutulmur. Nizamnaməyə əsasən ictimai birliklər rəhbər və nəzarət-müfəttiş orqanlarına malik olurlar. İctimai birliyin üzvləri bu orqanlara seçilmək və digərlərini seçmək hüquqlarına malik olurlar.

Rusiya Federasiyası təcrübəsində ictimai birliklərin digər səciyyəvi xüsusiyyəti onların fəaliyyətinin ərazi sahəsi ilə bağlıdır. “İctimai birliklər haqqında” Federal Qanuna müvafiq olaraq, fəaliyyətlərinin ərazi sahəsinə görə aşağıdakı ictimai birliklər fərqləndirilir:

- ümumrusiya;
- regionlararası;
- yerli.

Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, Rusiya Federasiyasında da ictimai birliklər müəyyən prinsiplər əsasında formalaşır və fəaliyyət göstərirlər. “İctimai birliklər haqqında” Federal Qanunun 15-ci maddəsində ictimai birliklərin formalaşmasının və fəaliyyətinin prinsipləri ifadə olunmuşdur. İctimai birliklərin formalaşması və fəaliyyəti prinsiplərinin qısaca nəzərdən keçirilməsi həm də, ümumilikdə Rusiya Federasiyasında birləşmək hüququnun vəziyyəti haqqında təsəvvürləri müəyyən qədər dərinləşdirir. Çünki, onlar birbaşa olaraq birləşmək hüququnun qanunvericilikdə təsbit olunmuş normativ əsasları ilə əlaqədirlər.

Beləliklə, ictimai birliklərin formalaşmasının və fəaliyyətinin ilkin prinsipi könüllülük prinsipidir. Bu prinsip Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 30-cu maddəsində aydın ifadəsini tapmışdır. Belə ki, konstitusiyanın 30-cu maddəsinə əsasən, heç kim bu və ya digər birliyə qoşulmağa və onun işində iştirak etməyə məcbur edilə bilməz. Vətəndaşlar öz maraqlarına və baxışlarına uyğun olaraq, tam sərbəst şəkildə bu və ya digər ictimai birliyə qoşulurlar və ya onun işində iştirak edirlər.

İkinci prinsip bərabər hüquqluluq prinsipidir. Qanunvericilik ictimai birliklərin yaradılması, fəaliyyəti, yenidən təşkil olunması və ləğv olunması üçün eyni şərtləri müəyyənləşdirir. Bu məqam da Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında öz təsbitini tapmışdır. Belə ki, Rusiya Konstitusiyasının 19-cu maddəsində dövlətin, bu və ya digər ictimai birliyə mənsubiyyətindən asılı ol-

mayaraq, bütün vətəndaşların bərabər hüquq və azadlıqlarına təminat verir. Həmçinin Rusiya Federasiyası Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsində göstərilmişdir ki, bu və ya digər ictimai birliyə mənsubluğuna görə, heç kimin əmək hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırıla bilməz.

İctimai birliklərin yaranmasının və fəaliyyətinin üçüncü mühüm prinsipi özünü idarəetmə prinsipidir. İctimai birliklərin təşkilatdaxili fəaliyyət azadlığına təminat verilir. İctimai birliklər müstəqil şəkildə öz strukturunu, rəhbər və nəzarət-müfəttiş orqanlarını, üzvlüyə qəbul və xaric etmə qaydalarını və s. formalaşdırırlar.

Dördüncü prinsip qanunçuluq prinsipidir. Rusiyada ictimai birliklərin fəaliyyəti Rusiya Federasiyası Konstitusiyası ilə, Federal qanunlarla, Mülki Məcəllə ilə və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. İctimai təşkilatın nizamnaməsinin Rusiya Federasiyası Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə ziddiyyət təşkil etdiyi halda, onun qeydiyyata alınmasından imtina oluna bilər. Bu məqam “İctimai birliklər haqqında” Federal Qanunun 23-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Həmçinin prokurorluq orqanları ictimai birliklər tərəfindən qanunlara əməl olunmasına nəzarət edirlər. Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının müddəalarını və qanunvericiliyi pozduğu halda ictimai birliyin fəaliyyətinə xitam verilə bilər.

Beşinci prinsip müstəqillik (sərbəstlik) prinsipidir. Rusiya Federasiyası qanunvericiliyinə əsasən, ictimai birliklər özlərinin daxili strukturunu, məqsədlərini, fəaliyyət forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsində sərbəstdirlər. İctimai birliklər yenidən təşkilatlanma, özünü buraxma və ya fəaliyyətin dayandırılması haqqında müstəqil qərar qəbul edə bilərlər. Birləşmək hüququ mütləqdir. Bu baxımdan ictimai birliklərin ayrı-ayrı yaradılmasına məhdudiyət yalnız Federal qanunla müəyyənləşdirilir.

İctimai birliklərin yaradılmasının və fəaliyyətinin altıncı prinsipi aşkarlıq prinsipidir. “İctimai birliklər haqqında” Federal Qanunda təsbit edilmişdir ki, ictimai birliklərin fəaliyyəti aşkar olmalıdır, onların təsis edilməsi və proqramları haqqında informasiya hamı üçün əlçatan olmalıdır. Rusiya Federasiyasında ictimai birliklərin fəaliyyətinin aşkarlığı təsbit edilmiş hüquqlar vasitəsilə təmin olunur.

Beləliklə, tədqiqatlarımıza əsasən qeyd edə bilərik ki, Rusiya Federasiyasında birləşmək hüququnun normativ-hüquqi bazası ölkədə ictimai birliklərin sərbəst yaradılmasına və fəaliyyətinə imkan verir. İctimai birliklərin yaradılmasının və fəaliyyətinin vacib prinsiplərinin Rusiya Federasiyası Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında dəqiqliklə təsbit olunması bu sahədə yaxşı perspektivlərdən xəbər verir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya Federasiyasında birləşmək hüququnun normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılması zamanı beynəlxalq təcrübəyə və normativ-hüquqi aktlara istinad edilmişdir. Bu baxımdan, birləşmək hüququnun qorunmasının normativ-hüquqi bazası bir çox məqamlarına görə Avropa normativ aktları ilə eynilik təşkil edir.

Gürcüstan Respublikası təcrübəsində

Digər postsovet ölkələrində olduğu kimi, Gürcüstan Konstitusiyasında da birləşmək hüququ dəqiq təsbit olunmuşdur. Birləşmək hüququna təminat Gürcüstan Konstitusiyasının 26-cı maddəsində öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Gürcüstan Konstitusiyasının 26-cı maddəsinin birinci bəndində qeyd edilmişdir: “Hər kəs həmkarlar ittifaqları da daxil olmaqla, ictimai təşkilatlar yarada və onlarda birləşə bilərlər” [6]. Gürcüstan Konstitusiyasının bu maddəsində ayrıca olaraq siyasi xarakterli birliklərin yaradılması hüququ da təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 26-cı maddəsinin 2-ci bəndində vətəndaşların qanuna müvafiq olaraq, siyasi partiyalar, digər birliklər yaratmaq və onların fəaliyyətində iştirak etmək hüquqlarının olduğu təsbit edilmişdir. Gürcüstan Konstitusiyasında birləşmək hüququnun məhdudlaşdırılması məsələsi də ifadəsini tapmışdır. Belə ki, 26-cı maddənin üçüncü bəndində qeyd olunmuşdur ki, Gürcüstanın konstitusion quruluşunu devirmək və ya zorakı yolla dəyişməyi, ölkənin müstəqilliyinə xələl gətirməyi, ərazi bütövlüyünü pozmağı, milli, irqi, dini ayrışdırıcı alovlandırmağı qarşısına məqsəd qoymuş ictimai və siyasi birliklərin yaradılmasına və fəaliyyətinə yol verilmir. Həmçinin ictimai və siyasi birliklər tərəfindən silahlı qruplaşmaların yaradılmasının qadağan olunduğu da əsas qanunda öz ifadəsini tapmışdır. Bundan başqa, qeyd edilmişdir ki, Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətində, dövlət təhlükəsizliyi xidmətində və ya daxili işlər orqanlarında fəaliyyət göstərənlər, təyin olunan və ya seçilən hakimlər və prokurorlar siyasi birliklərdəki üzvlüyünə xitam verirlər.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan Respublikasında birləşmək hüququnun hazırkı səviyyədə normativ hüquqi bazası müxtəlif xarakterli ictimai və siyasi birliklərin sərbəst formalaşdırılmasına və fəaliyyət göstərmələrinə tam imkan verir. Bununla yanaşı, Gürcüstan qanunvericiliyində müvafiq istiqamətdə təkmilləşdirmə işləri davam etməkdədir. Gürcüstanda birləşmək hüququnun ciddi normativ əsaslarının mövcudluğuna dəlalət edən vacib məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, Gürcüstan Respublikası Əmək Məcələsində birləşmək hüququna ayrıca bir fəsil aid edilmişdir. Belə ki, Gürcüstan Respublikası Əmək Məcəlləsinin IX fəslə “Birləşmək azadlığı” adlanır. Ümumilikdə, üç maddədən ibarət olan bu fəsildə birləşmək hüququnun təmin olunmasının bütün aspektləri ifadə olunmuşdur. Əmək Məcəlləsinin 40-cı maddəsində qeyd olunur: “İşçi və işə qəbul üçün əlavə icazə almadan birliklər yarada və digər birliklərə üzv ola bilərlər” [11]. Gürcüstan Əmək Məcəlləsinin təhlili birləşmək hüququnun prinsipləri haqqında da aydın təsəvvürlər formalaşdırır. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 40-cı maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, işə qəbul edənlərin və işçilərin birlikləri öz nizamnamələrini və rəqlamentlərini işləyib hazırlamaq, idarəetmə orqanlarını yaratmaq, sədr seçmək və öz fəaliyyətini yönləndirmək hüququna malikdirlər. Göründüyü kimi, burada ictimai birliklərin yaradılmasının və fəaliyyətinin mühüm prinsiplərindən biri olan sərbəstlik prinsipi öz ifadəsini tapmışdır. Əmək Məcəlləsində ictimai birliklərin ayrıca hüquqları da təsbit olunmuşdur. Belə ki, 40-cı

maddənin üçüncü bəndində qeyd olunmuşdur: “İşə qəbul edənlərin və işçilərin birlikləri öz federasiyalarını və konfederasiyalarını yaratmaq və onlarla birləşmək hüququna malikdirlər. Hər bir belə birlik, federasiya və konfederasiya işçilərin və işə qəbul edənlərin beynəlxalq birliyinə qoşula bilər. Gürcüstan Respublikası Əmək Məcəlləsində hüquq bərabərliyi prinsipi də dəqiq təsbit olunmuşdur. Belə ki, yendə də 40-cı maddədə göstərilmişdir ki, işçinin bu və ya digər birliyə üzvlüyünə və ya hər birliyin fəaliyyətində iştirakına görə diskriminasiya hallarına məruz qalması yolverilməzdir. Konkret olaraq, aşağıdakı məqamlarla bağlı diskriminasiya halları qadağan edilir:

-bu və ya digər birliyə üzv olma və ya onun sıralarını tərk etmə qarşılığında işə qəbul etmək və ya iş yerinin saxlanması;

-hər hansı birlikdə üzvlüyünə və bu birliyin fəaliyyətində iştirakına görə işçi ilə əmək münasibətlərinə son verilməsi.

Əmək Məcəlləsində birliklərarası və birliyin üzvləri arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsi məsələsi də öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Əmək Məcəlləsinin 40-3-cü maddəsinin birinci bəndində bununla müddəa təsbit olunmuşdur. Qeyd edilir ki, işə qəbul edənlərin birlikləri və işçilərin birlikləri, onların üzvləri və ya nümayəndələri hər hansı bir formada bir-birilərinin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməzlər.

Nəzərdən keçirdiyimiz məqamlardan aydın görünür ki, Gürcüstan Respublikası qanunvericiliyində yer almış birləşmək hüququ ilə bağlı müddəalar beynəlxalq normativ aktlardakı müddəalarla kifayət qədər oxşarırlar. Bu onunla izah oluna bilər ki, Gürcüstan qoşulmuş olduğu müvafiq beynəlxalq normativ aktlarda yer almış müddəalara istinad edir. Yəni qanunvericiliyini üzərinə götürmüş olduğu öhtəliklərə müvafiq olaraq formalaşdırmışdır. Bundan başqa, digər postsovet ölkələri kimi, birləşmək hüququnun təmin edilməsinin normativ-hüquqi bazasını beynəlxalq təcrübəyə istinad edərək hazırlamışdır.

Beləliklə, yuxarıda apardığımız təhlillərə əsasən qeyd edə bilərik ki, Gürcüstan respublikasında ictimai birliklərin fəaliyyəti konstitusiya, Mülki Məcəllə, Əmək Məcəlləsi, həmçinin həmkarlar ittifaqları haqqında xüsusi qanunla tənzimlənir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, Gürcüstanda ictimai birliklər üçün hüquqi şəxsin formal statusu tələb olunur. Həmçinin bank hesabları açmaq üçün də belə statusun olması tələb olunur. Təşkilatın hüquqi şəxs kimi qeydiyyatdan keçməsi proseduru Gürcüstan Respublikası Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Mülki Məcəllədə ictimai birliyin dövlət qeydiyyatında alınması üçün sənədlər siyahısı da yer almışdır. Artıq yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz kimi, Gürcüstan Respublikasında birləşmək hüququnun məhdudlaşdırılması təcürbəsi də tətbiq olunur. Bu məhdudlaşdırmalar ictimai birliklərin qeydə alınması zamanı da özünü büruzə verə bilər. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, ictimai birliklərin fəaliyyəti cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinə təhdid yaradacaq istiqamətə yönləndirildiyi halda onun qeydiyyatından imtina olunur. Yəni başqa tərzdə ifadə etmiş olsaq, birləşmək hüququ məhdudlaşdırılır. Bu məqam Gürcüstan Respublikası Konstitusiyasında, Mülki Məcəllədə və digər qanunve-

ricilik aktlarında ifadəsini tapmışdır. Qanunvericiliklə ziddiyyət təşkil etməyən istənilən digər fəaliyyət növləri yolveriləndir. Əgər qeyri-kommersiya təşkilatı əsasən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlayırsa, onda məhkəmə şikayət əsasında onun fəaliyyətinin dayandırılması və ya qadağan edilməsi haqqında qərar çıxara bilər. Burada diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, məhkəmə məsələyə şikayət əsasında baxır. Bir çox ölkələrdə isə, müvafiq instansiyaların özləri nəzarət funksiyasını həyata keçirirlər. Bununla yanaşı, qeyd edək ki, Gürcüstan Respublikasında ictimai təşkilatların kommersiya fəaliyyətləri ümumilikdə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur. Qeyri-kommersiya təşkilatı yardımçı kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malikdir [10, 94]. Belə kommersiya fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan gəlirlər birliyin yaratıcıları arasında bölüşdürülə bilməz və təşkilatın ümumi məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün sərf edilməlidir.

Birləşmə hüququnun təmin olunması sahəsində Gürcüstan təcrübəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada qanunvericilikdə ictimai birliklərdə iştirak etmək üçün könüllülük prinsipi qeyd edilməmişdir. Lakin təcrübədə bu məqam Avropa standartları səviyyəsində gözlənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan təcrübəsində bir sıra hallarda qanunvericilik vətəndaşın ictimai birliyin üzvü olması tələb olunur. Məsələn, “Vəkillik fəaliyyəti haqqında” Gürcüstan Respublikasının Qanunda qeyd edilir ki, vəkil müstəqil peşə sahibi hesab olunur və o, yalnız qanuna və peşəkar etikaya tabe olur. Həmçinin vəkil vəkillər kollegiyasının üzvü olur. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, vəkil, peşəsinin həyata keçirilməsi üçün mütləq peşəkar birliyin üzvü olmalıdır. Bu məqam birləşmək hüququnun hüquqi-normativ əsaslarının daha işlək olması baxımından əhəmiyyətlidir.

Gürcüstan təcrübəsində ictimai birliklərin kifayət qədər sərbəst fəaliyyətini müşahidə etmək mümkündür. Dövlətin birliklərin fəaliyyətini tənzimləmək cəhdləri azdır. Ümumiyyətlə, Gürcüstan təcrübəsinin təhlili əsasında orada birləşmək hüququnun təmin olunması səviyyəsi haqqında yekun nəticəyə gəlmək mümkündür. Hər şeydən öncə, diqqəti cəlb edən məqam ondan ibarətdir ki, Gürcüstan qanunvericiliyində hüquq müdafiə təşkilatları və fəaliyyəti haqqında ayrıca müəyyənləşdirmə mövcud deyildir. Gürcüstanda qeyri-kommersiya təşkilatının müəyyənləşməsi müxtəlif növ təşkilatlar üçün vahid çərçivəsini formalaşdırır. Əsasən iki forma birlik fərqləndirilir. Bunlar ittifaq və fondan ibarətdir. Bu, birlik formaları arasındakı fərq təsisçilərin sayına və nizamnamə ödənişinin həcminə görə müəyyənləşdirilir. İctimai birliklərin müəyyənləşməsi əsasən fəaliyyətin qeyri-kommersiya xarakterini ifadə edir. Lakin zəruri hallarda yardımçı kommersiya fəaliyyəti də istisna olunmur. Bununla yanaşı, ictimai birliklərin yaradılması məqsədləri fərqli ola bilər. İctimai birliklərin istisna olunan yaradılması məqsədləri Gürcüstan Konstitusiyasının 26-cı maddəsində ifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, Gürcüstan Respublikasında ictimai birliklərin müəyyənləşdirilməsinə dair yanaşma Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında təsbit olunmuş Avropa standartlarına uy-

ğundur. Bununla yanaşı, Gürcüstan təcrübəsində ictimai birliklərin qeydiyyatdan keçirilməsi prosesinin qeyri-məqbul kimi qiymətləndiriləcək məqamlarını qeyd etmək olar. Gürcüstanda ictimai birliklərin və ya təşkilatların qeydiyyatı proseduru kifayət qədər sadə olsa da, qanunvericilik bir sıra əlavə sənədlərin təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, qeydiyyat zamanı təsisçinin şəxsi məlumatları tələb olunur. Bundan başqa, Gürcüstan qanunvericiliyi təsisçilərə və onların sayına münasibətdə əlavə tələblər irəli sürür. Bütün hüquqi şəxslərin qeydiyyatının bir qanunvericilik bazası əsasında tənzimlənməsi isə, Gürcüstan qanunvericiliyinin kifayət qədər məqbul tərəfi kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı, 2013, 51 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsipləri və Azərbaycan Respublikasının dövlətdaxili qanunvericiliyi // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2009, №3, s. 103
3. Борисенко А. Роль міжнародно-правових норм як джерел правового регулювання економічних прав громадян // Право України. 2006, № 5, с. 53
4. Бондарчук И.В. Свобода объединений в России и Украине: между правом и политикой// Актуальные проблемы российского права. 2015. № 6 (55) июнь, с.77-82(80)
5. Карлина Т.Д. Общественные объединения: Понятие, основные черты, принципы создания и деятельность//Бизнес в законе. 2007, №3, с. 83-86(84)
6. Конституция Грузии // <http://worldconstitutions.ru/?p=130> (müraciət tarixi: 30.06.2020)
7. Конституция Российской Федерации // <http://constitution.kremlin.ru/> (müraciət tarixi: 17.03.2020)
8. Международно-правовые стандарты прав человека // http://b-bratstvo.ru/brat/mvd/mvd_files/mvd-13.html (müraciət tarixi: 25.05.2020)
9. Райя Хански, Маркку Сукси. Введение в вопросы международной защиты прав человека. Институт прав человека Университет «Або Академи» Турку/Або, 1997, с.38
10. Соблюдение стандартов свободы ассоциаций на постсоветском пространстве// мониторинговый обзор, Киев, 2014, 220 с.(94)
11. Трудовой Кодекс Грузии// <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/1155567> (müraciət tarixi: 30.06.2020)
12. Федеральный закон от 11.08.1995 N 135-ФЗ (ред. от 05.05.2014) "О благотворительной деятельности и благотворительных организациях"// http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_7495/ (müraciət tarixi:29.03.2020)
13. Федеральный закон от 12.01.1996 N 7-ФЗ (ред. от 19.12.2016) "О некоммерческих организациях"// http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8824/ (müraciət tarixi:29.03.2020)

ПРАВО НА ОБЪЕДИНЕНИЕ ОТЛИЧАЕТСЯ В ПРАКТИКЕ РАЗНЫХ СТРАН

Д.М.ГАНБАРОВ

РЕЗЮМЕ

Учитывая, что объект исследования прав человека очень многогранный и разнообразный, при подготовке этой статьи мы попытались провести сравнительный анализ текущего состояния права на объединение, или, скорее, права на объединение, которое является одним из ключевых элементов системы прав человека. В каждом штате права

человека в первую очередь отражены в конституции государства или в специальных декларациях, посвященных этому. Действующее законодательство и соответствующие документы предусматривают механизмы реализации и защиты прав и свобод человека, закрепленных в конституции. В ходе нашего исследования мы обратили внимание на то, что помимо прав и свобод человека, закрепленных в различных законодательных актах, есть еще важные вопросы, связанные с их реализацией и защитой. Это главный момент, который характеризует современные правовые государства.

Одна из четко наблюдаемых тенденций в этом направлении - механизмы защиты прав человека становятся все более универсальными, то есть универсальные механизмы защиты прав и свобод человека уже разрабатываются и расширяются на глобальном уровне.

В статье исследуются правовые и практические вопросы в области механизмов реализации права на объединение в Российской Федерации, Республике Грузия и других постсоветских странах.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, права человека, демократия, право на ассоциацию, общественные объединения, свобода ассоциации, неправительственная организация, политическая партия, торговая организация, гражданские права, Всеобщая декларация прав человека.

THE RIGHT TO ASSOCIATION IS DIFFERENT IN THE PRACTICE OF DIFFERENT COUNTRIES

D.M.GANBAROV

SUMMARY

Given that the object of research on human rights is very multifaceted and diverse, in preparing this article we have tried to make a comparative analysis of the current state of the right to association, or rather the right to association, which is one of the key system elements of human rights.

In each state, human rights are primarily reflected in the constitution of the state or in special declarations dedicated to it. Existing legislation and relevant documents provide for mechanisms for the implementation and protection of human rights and freedoms enshrined in the constitution. During our research, we found that in addition to the human rights and freedoms in various legislative acts, there are also important issues related to their implementation and protection. This is the main point that characterizes modern legal states.

One of the clearly observed trends in this direction is that human rights protection mechanisms are becoming more and more universal, that is, universal mechanisms for the protection of human rights and freedoms are already being developed and expanded at the global level.

The article examines legal and practical issues in the field of mechanisms for the implementation of the right of association of the Russian Federation, the Republic of Georgia and other post-Soviet countries.

Keywords: civil society, legal state, human rights, democracy, the right to association, public associations, freedom of association, non-governmental organization, political party, trade organization, civil rights, Universal Declaration of Human Rights.

**BIG DATA VƏ SAĞLAMLIQLA BAĞLI MƏLUMATLARIN
EFFEKTİV İDARƏEDİLMƏSİNİN HÜQUQİ MƏSƏLƏLƏRİ**

G.M.VƏLİYEVƏ
Bakı Dövlət Universiteti
gnl030507@gmail.com

Big data platformalarının tibb-səhiyyə sahəsində tətbiqi nəticəsində tibb sənayesinin inkişafı, eyni zamanda bəzi hüquqi məsələlərin aktuallaşması müşahidə edilməkdədir. Ən çox diqqətdə olan məsələlər şəxsilik və fərdi məlumatların qorunması və big dataların təhlükəsizliyidir. Səhiyyənin rəqəmsallaşdırılması prosesində şəxsilik və fərdi məlumatların qorunması ictimai maraq daşıyan əsas məsələdir. Təhlükəsizlik isə müvafiq texniki təminatlarla bərabər big data platformalara müxtəlif səviyyələrdə çıxışı olan şəxslərin məsuliyyəti məsələlərini ifadə edir.

Açar sözlər: big data, səhiyyə sahəsində big data, fərdi məlumatlar, məlumatların təhlükəsizliyi

İnformasiya əsas resurs olaraq yeni çağırışların və inkişaf yollarının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. İstənilən təsisatın işinin səmərəliliyi onun ixtiyarında olan informasiyanın effektiv emalı və idarə edilməsindən asılıdır. Hazırda təklif edilən informasiyanın effektiv emalı və idarə edilməsi sistemləri gələcək hadisələri və trendləri də nəzərə almalıdır. Müxtəlif təsisatlar göstərdikləri xidmətlərin təşkilatiliyini, sürətliliyini və dəqiqliyini təmin etmək üçün “big data” (böyük verilənlər) platformalarından istifadə edirlər. Bu onu ifadə edir ki, texnoloji sahədə mövcud məlumatların emalı ilə yeni məlumatların əldə edilməsi elə inkişaf edir ki, onları idarə etmək üçün daha böyük həcmdə verilənlərin emalına əsaslanan platformaların yaranması tələb olunur.

Səhiyyə sahəsi əhalinin sağlamlığı məsələləri ilə məşğul olaraq həm də böyük sənaye sahəsinə çevrilməkdədir. Sağlamlıqla bağlı məlumatlar fərdi məlumatların mühafizəsi ilə bağlı hüquq normaları çərçivəsində tənzimlənir. Lakin İKT-nin inkişafı ilə əlaqədar hər bir sahədə özünəməxsus uyğunlaşdırılmış yanaşmanın olması hüquqi tənzimləmənin əsas şərtinə çevrilməkdədir.

İnzibati və idarəetmə baxımından fərdi məlumatların qorunmasının təşkili prosesində insanın şəxsi və ailə həyatı hüququna hörmət hüququnun təmin olunması vacibdir. Sağlamlıqla bağlı şəxsiyyətin qorunması (preservation

of health privacy) şəxsi məlumatların qorunmasının (privacy protection) bir hissəsidir. Digər məsələ isə həmin məlumatların toplanıldığı big data platformalarının təhlükəsizliyidir.

Belə ki, insanların sağlamlıqla bağlı məlumatlarını toplayan və mərkəzləşdirən məlumat sistemlərinə tibbi, biotibbi, səhiyyə sistemləri, dərman vasitələrinin istehsalçıları və təminatçıları üçün sərbəst çıxışların olması orada toplanmış məlumatların icazəsiz və uyğun olmayan məqsədlər üçün istifadə edilməsinə imkan yarada bilər. Müəyyən hüquqi təminatlar bu cür boşluqların qarşısının alınmasını nəzərdə tutmalıdır. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, çevik dəyişikliklər bəzən həmin boşluqları daha da artırır və hüquqların qorunmasına öz təsirini göstərir. Bu platformalarda toplanılmış məlumatlara müxtəlif səviyyələrdə çıxışların olması yan təsirlərə səbəb olaraq işə götürmə və digər sahələrdə öz təsirini göstərə bilər.

Bütövlükdə, səhiyyənin rəqəmsallaşdırılması bu sahədə mövcud bütün məlumatların vahid mərkəzdə toplanılmasını və idarə edilməsini nəzərdə tutur. Yəni pasientlər və onlarla bağlı bütün tibbi məlumatlar vahid bazaya toplanılır, müxtəlif kriteriyalar üzrə təsnifləşdirilir və bununla həm də həmin məlumatlardan istifadə edənlər üçün sadələşdirilir. Beləliklə, burada münasibət iştirakçılarının işinin effektiv təşkili ilə bərabər, müəyyən bir biznes model nəzərdə tutulur. Məsələn, hazırda istifadəçilər arasında sağlamlıqla bağlı öncədən xəbər verən, dəyərləndirmələr edən, diaqnoz qoyan tətbiqlərdə tələb olunan və istifadəçilər tərəfindən daxil olunan informasiya həm də marketing məqsədləri ilə istifadə oluna bilər. Mobil qurğularla dəstəklənən müxtəlif tibbi tətbiqlər - mSəhiyyə (mHealth – mobil Səhiyyə) eSəhiyyənin (eHealth –elektron səhiyyə) bir komponenti kimi¹ [22] geniş istifadə edilməkdədir.

Beləliklə, bu prosesdə müəyyən subyektlər dairəsi formalaşır: haqqında məlumatlar toplanılan pasiyent; həmin məlumatlardan istifadə edən tədqiqatçı; bu məlumatlardan müxtəlif formalarda, o cümlədən kommersiya baxımından faydalanan tibb, səhiyyə sahəsində ixtisaslaşan təsisatlar və dərman şirkətləri; və bu informasiya resurslarından faydalana bilən üçüncü şəxslər, yəni cəmiyyət. Göründüyü kimi, bu münasibətlərdə mövcud olan subyektlər qrupunun hər birinin öz maraqları və gözləntiləri var və bu halda müəyyən hüquqi çərçivə zəruridir.

Şəxsin sağlamlığı ilə bağlı məlumatlar həssas məlumatlar hesab olunduğu üçün bu cür məlumatların mühafizəsinin xüsusi rejimdə həyata keçirilməsi zəruridir. Sağlamlıqla bağlı məlumatların Big data (və ya süni intellekt) resurslarında toplanılması, emalı və istifadəsi prosesində həssas məlumatların qorunması, insan hüquqlarından biri kimi şəxsilik (privacy) hüququnun təmin olunması, eləcə də səhiyyə sənayesi və tədqiqatçılar üçün həmin məlumatların

¹WHO Global Observatory for eHealth. (2011). mHealth: new horizons for health through mobile technologies: second global survey on eHealth. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44607>

açıqlığı arasında həddlər müəyyənləşdirilməlidir. Bununla bağlı hüquq sistemlərində fərqli mexanizmlər ola bilər, bununla belə insan hüquqları universal olduğu üçün vahid çərçivənin dəqiqləşdirilməsi həlledici rol oynayır.

Qeyd olunanlarla əlaqədar məqalədə aşağıdakı məsələlər araşdırılacaq:

- 1) Big data platformalarının təkmilləşdirilməsi və inkişafı dövründə sağlamlıqla bağlı məlumatların toplanılması, emal olunması və istifadəsi prosesində şəxsilik hüququnun qorunmasının təminatında hansı hüquqi meyarlar əsas götürülməlidir?
- 2) Sağlamlıqla bağlı big datalarda tərəflər arasında maraqların balanslaşdırılması üçün qəbul edilə bilər hüquqi tənzimləmədə gözlənilməli olan əsas meyarlar necə müəyyən oluna bilər?

Tibbi-sağlamlıqla bağlı məlumatların anlayışı və hüquqi təbiəti

Fərdi məlumatların mühafizəsinin hüquqi tənzimlənməsində aktual məsələlərdən biri şəxsin səhhəti və ya sağlamlığı ilə bağlı məlumatlardır. Fiziki şəxsin sağlamlığı ilə bağlı məlumatlar fərdi məlumatlara daxildir. Fərdi məlumat fiziki şəxsin kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən istənilən məlumatdır. Şəxsin kimliyini müəyyənləşdirməyə imkan verən sağlamlıqla bağlı məlumatlar, həmçinin fərdi məlumatlar kateqoriyasına daxildir. Bununla belə, sağlamlıqla bağlı məlumatlar şəxsi xarakterli olsa da, cəmiyyət üçün maraq daşıyan hallarda ictimai əhəmiyyətli ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxsilik hüququna hörmət və fərdi məlumatların qorunması hüquqları bir-biri ilə sıx əlaqəli olsalar da, onlar arasında müəyyən fərqlər də nəzərə alınmalıdır. Şəxsilik hüququ (right to privacy) insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi sənədlərdə təsbit edilmiş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu (İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Əsas insan hüquqları və azadlıqları haqqında Avropa Konvensiya) ifadə edir və fundamental insan hüquqlarından biridir. Fərdi məlumatların qorunması hüququnun mənsəyi şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ ilə sıx bağlıdır, bununla belə daha çox fərdi məlumatların ayrı-ayrı şirkətlər, institutlar və dövlət orqanları tərəfindən toplanılması, istifadəsi və emalı ilə əlaqədardır. İnternet və İKT texnologiyalarının inkişafı ilə bağlı bu terminlər arasında fərq özünü göstərir.

Əsas insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının¹ [8] 8-ci maddəsi (şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ) və 10-cu maddəsi (ifadə azadlığı) sağlamlıqla bağlı məlumatların mühafizəsinin tənzimlənməsində əsasları nəzərdə tutur. Birinci halda sağlamlıqla bağlı məlumatların şəxsi və ailə həyatına hörmət edilməsi hüququnun çərçivəsində, ikinci halda isə sağlamlıqla bağlı məlumatların fikir və ifadə azadlığı və bu hüquqlara nəzərdə tutulmuş məhdudiyətlər çərçivəsində qiymətlən-

¹Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

dirilir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsinə¹ [12] əsasən 8-ci maddə üzrə (şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ) baxılmış işlərdə sağlamlıq hüququ ilə bağlı bir sıra məsələlər qaldırılır. Glass v the United Kingdom² [10] işində şəxsi həyat (private life) anlayışının hər kəsin fiziki, mənəvi və psixoloji bütövlüyü hüququnu əhatə etməsi qeyd edilir. P. and S. v. Poland³ [4] işində ərizəçinin şəxsi və tibbi məlumatlarının açıqlanması 8-ci maddənin pozulması kimi qəbul edilib. Tibbi məlumatlar da daxil olmaqla şəxsi məlumatların mühafizəsi şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun fundamental xüsusiyyətlərindəndir. Məhkəmənin təcrübəsində baxılmış işlər əsasında tibbi-sağlamlıq məlumatlarının konfidensiallığına hörmət edilməsinin əsas prinsiplərdən biri olaraq müəyyən edilməsini qeyd etmək olar.

Müəlliflər tərəfindən Avropa Birliyi hüquq sistemində şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ və fərdi məlumatların qorunmasına hörmət hüququnun fərqli hüquqlar olması, eyni zamanda hüquq təcrübəsinə əsasən şəxsilik hüququnun məlumatların qorunmasının əsasında durması qeyd edilir⁴ [11]; [13]. Bu daha çox 2008-ci il Əsas Hüquqlar haqqında Avropa Birliyi Xartiyasında⁵ [7] nəzərdə tutulmuş hüquq qaydası ilə əlaqədardır. Xartiyanın 7-ci və 8-ci maddəsi müvafiq olaraq şəxsi və ailə həyatına hörmət və şəxsi məlumatların qorunması azadlıqlarını nəzərdə tutur. 7-ci maddəyə əsasən “Hər kəsin özünün şəxsi və ailə həyatına, ev və ünsiyyətlərinə hörmət hüququ vardır”. 8-ci maddə isə daha spesifik münasibətləri tənzimləyir. Həmin maddəyə əsasən “hər kəsin özü ilə bağlı şəxsi məlumatların qorunması hüququ vardır”. Maddədə, həmçinin şəxsi məlumatların emalının şərtləri müəyyənləşdirilir. 8-ci maddənin 2-ci bəndinə əsasən “belə məlumatlar xüsusi müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün və barəsindəki şəxsin razılığı əsasında və ya qanunvericiklə müəyyən edilmiş digər əsasla ədalətlə istifadə edilməlidir”. Ümumiyyətlə, şəxsin səhhətinə aid olan məlumatlar əsasən xüsusi kateqoriyalı fərdi məlumatlara aid edilir (“Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 2.1.6-cı maddəsi). Avropa Birliyi təcrübəsində şəxsin tibb-sağlamlıqla bağlı məlumatları,

¹ Health-related issues in the case-law of the European Court of Human Rights https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_health.pdf

² Glass v. The United Kingdom. App. No. 61827/00

³ Case of P. and S. v. Poland (Application no. 57375/08)

⁴ Handbook on European data protection law 2018 edition. 402 p. 19p.

https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_data_protection_ENG.pdf;

Juliane Kokott, Christoph Sobotta, The distinction between privacy and data protection in the jurisprudence of the CJEU and the ECtHR, International Data Privacy Law, Volume 3, Issue 4, November 2013, Pages 222–228, <https://doi.org/10.1093/idpl/ipt017>

⁵ Charter of Fundamental Rights of the European Union 2012/C 326/02 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012P/TXT#:-:text=The%20European%20Parliament%2C%20the%20Council,Rights%20of%20the%20European%20Union.&text=It%20places%20the%20individual%20out,of%20freedom%2C%20security%20and%20justice.>

həmçinin həssas məlumatlar hesab edilir¹ [17].

Sağlamlıqla bağlı məlumatların mühafizəsinin sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün sağlamlıqla bağlı məlumatlar anlayışının dairəsi dəqiqləşdirilməlidir. Elmi və hüquqi ədəbiyyatda ümumi formada belə ifadə edilir ki, sağlamlıqla bağlı məlumatlar fiziki şəxsin xəstəlik tarixçəsi ilə bağlı məlumatlardır. Buraya şəxsin keçirdiyi xəstəliklər, diaqnozlar, laboratoriya nəticələri, müalicələr, klinika qeydləri və bütün bunlarla bağlı nəticələr haqqında məlumatlar daxildir. Məhkəmə təcrübəsinə əsasən sağlamlıqla bağlı fərdi məlumatlar geniş şərh edilməlidir, bu məlumatlar şəxsin sağlamlığı ilə bağlı həm fiziki, həm də mənəvi-ruhi bütün aspektləri nəzərdə tutur (məsələn, şəxsin ayağının sınması və buna görə tibbi məzuniyyətdə olması sağlamlıqla bağlı məlumatlara aiddir)² [18].

Beləliklə, fərdi məlumatlar idarəetmə, xidmətlərin təmini prosesində şəxs barədə toplanılmış və onu müəyyənləşdirməyə imkan verən eyni zamanda qanunvericiklə müəyyənləşdirilmiş məqsədlər üçün istifadə olunmasına zərurət olan məlumatlardır. Tibbi-sağlamlıqla bağlı məlumatlar fərdi məlumatlar dairəsinə daxildir, həm də şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ çərçivəsində şəxsilik hüququnun əhatə dairəsinə düşür.

Tibb-səhiyyə sahəsində tətbiq edilən big dataların hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri

Big data böyük həcmdə strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış və daimi artan məlumatlar şəbəkələridir. Big data anlayışı əsasən böyük verilənlərin üç müxtəlif ölçüdə - həcm, sürət və müxtəliflik (3V's- volume, velocity and variety) artımı kimi ifadə edilir³ [14].

Big datanın səhiyyədə tətbiqi ilə tibb-səhiyyə sahəsində dövlət, səhiyyə institutları (klinikalar, xəstəxanalar, tədqiqat institutları, dərman şirkətləri və s.), tibbi sığorta, pasientlər arasında müəyyən bir informasiya mərkəzi-platforma yaranır. Ümumiləşdirdikdə, səhiyyə və tibbi big data münasibətlərində aşağıdakı əsas tərəflər mövcud olur: pasiyentlər, peşəkarlar (müxtəlif səviyyələrdə) və cəmiyyət. Bu platformada əsas yeri ayrı-ayrı şəxslərin tibbi-səhiyyə ilə bağlı məlumatları tutur. Belə ki, həmin platformalar müxtəlif məlumatlar üzərində yaradılır və informasiyanın emalına əsaslanır. Eyni zamanda, müəyyən platforma formalaşdıqdan sonra onun texnoloji forma və məzmun

¹Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation)

²Summaries of EU Court Decisions Relating to Data Protection 2000-2015
https://ec.europa.eu/anti-fraud/sites/antifraud/files/caselaw_2001_2015_en.pdf;
C-101/01, <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-101/01>

³ Laney D. 3D data management: controlling data volume, velocity, and variety, Application delivery strategies. Stamford: META Group Inc; 2001

dəyişikliyinə, inkişafa açıq olmasını tələb edir.

2013-cü il McKinsey hesabatına əsasən son illərdə təcrübə daha çox mümkün informasiya üzrə sistemə klinik məlumatlara baxılması və müalicə qərarının verilməsi əsasında sübuta əsaslanan tibbə istiqamətlənir¹ [1]. Tibb sahəsində yeni texnoloji platformalara misal üçün 100,000 genom layihəsini nümunə göstərmək olar. Bu layihə nadir xəstəlik və ya xərcəngə yoluxmuş 85,000 NHS pasientlərindən toplanılmış 100,000 genomun hissələrə ayrılaraq öyrənilməsi ilə bağlı layihədir² [19]. Tədqiqatçılar genomların və ayrı-ayrı məlumatların xəstəliklərin müalicəsində necə istifadəsini araşdırırlar.

Big datanın səhiyyə sahəsində istifadəsi ilə bağlı iki əsas məsələ qarşı-qarşıya qoyulur: çoxpilləli məlumatların vahid bazaya toplanılması və istifadəsi ilə nəticədə təkmilləşmiş hərtərəfli faydalı nəticə əldə olunur, yəni tibbi tədqiqatlar daha təkmilləşir və nəticədə ictimai səhiyyənin də keyfiyyəti yüksəlir; ikincisi isə, məlumatların müəyyən mərkəzdə toplanılması ilə həssas məlumatlarla davranmaq üçün müəyyən əsas prinsiplər – xüsusilə şəxsilik, konfidensiallıq kimi məsələlərin həlli tələb olunur. Məlumatların toplanması və emalında məlumatlı razılıq, şəxsilik, məlumatlar üzərində sahiblik kimi hüquqi məsələlər isə həm də etika məsələləridir³ [16].

Ümumiyyətlə, big data-nın tətbiqi texniki xarakterli olsa da burada bir sıra hüquqi məsələlər xüsusi diqqət tələb edir və bu cür sistemlərin effektiv işləməsi həmin hüquqi prinsiplərin gözlənilməsindən asılıdır. Tibb sahəsində məlumatlarla bağlı qəbul olunmuş və müəyyən hüquqi rejimi nəzərdə tutan bəzi sənədlər qəbul olunmuşdur. Dünya Tibb Assosiasiyasının Helsinki Deklarasiyası⁴ [23] insan subyektlərini, həmçinin eyniləşdirilə bilən insan materialı və məlumatlarını əhatə edən tibbi tədqiqatlarda etik prinsipləri müəyyənləşdirir. Burada qeyd edilir ki, tibbi tədqiqatlarda tibb mütəxəssisi tədqiqat subyektlərinin həyatını, sağlamlığını, ləyaqətini, bütövlüyünü, şəxsi öz müqəddəratını təyin etmə, şəxsilik və fərdi məlumatların konfidensiallığını qorunmalıdır (maddə 9). Həmçinin qeyd edilir ki, hətta subyektlər özləri razılıq versələr də subyektlərin qorunması öhdəliyi tibb mütəxəssisinin və digər səhiyyə peşəkarlarının öhdəliyidir.

Big dataların yaradılması və təşkilində dövlət-idarəetmə, kommertiya

¹ Basel Kayyalı, David Knott, Steve Van Kuiken. The big-data revolution in US health care: Accelerating value and innovation. <https://www.mckinsey.com/industries/healthcare-systems-and-services/our-insights/the-big-data-revolution-in-us-health-care#Open> interactive popup

²The 100,000 genomes project <https://www.genomicsengland.co.uk/about-genomics-england/the-100000-genomes-project/>

³ Mittelstadt BD, Floridi L. The Ethics of Big Data: Current and Foreseeable Issues in Biomedical Contexts. *Sci Eng Ethics*. 2016 Apr;22(2):303-41. doi: 10.1007/s11948-015-9652-2. Epub 2015 May 23. PMID: 26002496.

⁴WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>

və ictimai maraqların qarşılıqlı münasibətlərinin effektiv təşkili tələb olunur. Big datalarda toplanılmış sağlamlıqla bağlı məlumatların qorunması ilə bağlı hüquqi məsələləri bu sahədə hüquq münasibəti iştirakçılarında – subyektlərdən asılı olaraq müəyyən formada qruplaşdırmaq olar. Eyni zamanda Big datalarda toplanılan məlumatların emalında gözlənilən tələbləri müəyyən klasterlər üzrə qruplaşdırmaq olar. Məsələn:

- idarəetmə: səhiyyə siyasəti, səhiyyənin öyrənilməsi, fərdiləşdirilmiş səhiyyə, risklərin idarəedilməsi və ehtiyat tədbirləri;
- İctimai maraqlar: pasiyentlərin təhlükəsizliyi, keyfiyyətin təmin olunması, mənəvi dəyərlər, daha sağlam əhali, davamlı təhsil;
- İqtisadi maraqlar: sığorta şirkətləri, şəxsi məlumatların istifadəsində kommersiya maraqları, risklərin idarəedilməsi;
- Professional maraqlar: peşəkar qərarlar, məlumatların emal edilməklə yeni məlumatların yaradılması, klinik qərarlarda qeyri-müəyyənlik, tibbi-səhiyyə təcrübələrinin identifikasiyası, və s.

Göründüyü kimi, tibb-səhiyyə sahəsində big datalar texnoloji cəhətdən təkmilləşməkdə olan bir sistem olmaqla hüquqi və etik çərçivə və tənzimlənmə tələb edir.

Big datalarda toplanılmış sağlamlıqla bağlı məlumatların qorunmasının hüquqi məsələləri

Nəzərə almaq lazımdır ki, big datalarda şəxslər barədə məlumatlar toplanılır. Şəxsilik və şəxsi həyata hörmət hüquqları tibb-səhiyyə üzrə big datalarda mərkəzi yer tutmalıdırlar. Tibbi-sağlamlıqla bağlı məlumatların qorunmasında iki əsas istiqaməti fərqləndirmək olar: 1) tibb-səhiyyə məlumatları (müxtəlif şəxslər haqqında tibb-səhiyyə ilə əlaqədar toplanılmış və müəyyən bir yerdə mərkəzləşdirilmiş bütün məlumatlar nəzərdə tutulur); 2) şəxsi tibbi qeydlər (müəyyən bazada konkret şəxs barədə toplanılmış konkret məlumatlar nəzərdə tutulur). Hazırkı texnologiya əsərində “informasional şəxsilik” (“informational privacy”) və “informasional öz müqəddəratını müəyyən etmə” (“right to informational self-determination”) prinsipləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Big datalarda şəxs barədə məlumatların toplanılması əsas insan hüquq və azadlıqları və informasional şəxsilik və informasional öz müqəddəratını təyin etmə prinsiplərinə uyğun şəxsin razılığı əsasında edilə bilər. Təcrübəyə diqqət etsək (məsələn, Avropa Birliyi GDPR), bu razılıq qeyd olunan çərçivədə məlumatlı (yəni barəsində məlumatlar toplanılmış şəxsin bu prosesi tam aydın başa düşməsi və dərk etməsi) və dinamik (yəni şərtlər dəyişdikcə barəsində məlumatlar toplanılmış şəxslərin həmin məlumatların emalı, istifadəsi kimi proseslərə çevik münasibətini bildirməsi imkanı) olmalıdır. Profilləşdirilməmək, qrup identifikasiyası, hərəkət azadlığı da şəxsiliklə birbaşa bağlıdır. Burada şəxsilik və konfidensiallıq anlayışları arasındakı fərq də qeyd edilməlidir. Şəxsilik (privacy) daha çox fiziki və mənəvi məsələlərlə bağlıdır. Konfidensiallıq isə məlumat və digər informasiyaların qorunması ilə bağlıdır. Dünya Səhiyyə Təşkilatının hesabatına əsasən məlumatın şəxsiyyəti məlumatın ictimai

baxışdan kənar saxlamaq qabiliyyətini ifadə edən şəxsin öz marağını və bu cür mühafizədə maraqlı olan cəmiyyətin ictimai marağını əks etdirir. Konfidensiallıq isə onlar arasında informasiyanın necə paylanmasının idarəedilməsini və bununla bağlı münasibətləri ifadə edir¹ [15].

Beləliklə, səhiyyə sahəsində big dataların fəaliyyətində ən vacib məsələlərdən birincisi big datanın fəaliyyətinin bütün mərhələlərində və strukturlarında şəxsilik və konfidensiallığa hörmət edilməsi və onların qorunmasıdır. Bu həm etik, həm də hüquqi tələb kimi müəyyənləşməli və qəbul edilməlidir. Şəxslərin onlar barədə məlumatların istifadəsinə nəzarəti zəruridir və normativ hüquqi tənzimləmədə və institusional mexanizmlərdə nəzərə alınmalıdır.

Digər əsas məsələlərdən biri big dataların təhlükəsizliyidir. Big dataların təhlükəsizliyi məsələsi kompleks xarakter daşıyır. Təhlükəsizliyin təşkili həm də məsuliyyət tədbirlərinin effektivliyi ilə əlaqədardır. Big datanın təhlükəsizliyi və məsuliyyət məsələlərində dövlət və qeyri-dövlət subyektlər iştirak edir. İctimai səhiyyədə dövlət əsas yer tutur. Bununla belə güclü korporasiyalar da bu münasibətlərdə xüsusi yer tutur. Eyni zamanda müxtəlif qeyri-dövlət qurumlarının rolu və təsiri dövlət orqanlarından daha güclü ola bilər. Beləliklə, bu münasibətlərdə iştirak edən bütün tərəflərə təhlükəsizlik və məsuliyyətlə bağlı həm etik, həm də hüquqi tələblər özünü göstərir. Təhlükəsizlik məsələləri toplanılmış məlumatların emalı, integrasiyası və ya paylaşılması prosesində aktuallaşır. Burada əsas elementlər autentifikasiya və şifrələnmə, şəxslər barədə toplanılmış məlumatlar arasında, xüsusilə həssas məlumatların eyniləşdirilməsinə yol verilməməsi, çıxışa nəzarət məsələləridir ki, mahiyyətcə effektiv texniki həllər tələb edir. Bununla belə, eyni dərəcədə big datalarla birbaşa çalışan şəxsləri, vasitəçi şəxs və təşkilatları və hər hansı formada kənarında, lakin həmin sistemlərə çıxışı olan şəxslərin məsuliyyəti məsələlərinin hüquqi tənzimlənməsini tələb edir.

Tibbi big datalarla bağlı əsas problemlərdən biri də mülkiyyət və məsuliyyətdir. Məsuliyyət həm də big dataların təhlükəsizliyinin bir hissəsidir. Tibbi big datalara mülkiyyətlə əlaqədar ümumi tənzimlənmə mexanizmləri mövcud deyil. Sağlamlıqla bağlı fərdi məlumatların toplanıldığı big datalarla bağlı rəqabət məsələsinə diqqət yetirdikdə, Avropa Birliyi təcrübəsinə əsasən rəqabətlə qeyri-rəqabət təcrübələri iki istiqamətdə özünü göstərir: dominant mövqe və qiymətlərin müəyyən edilməsi² [20]. Rəqabətlə bağlı məsələlər bütün növ təsisatların fəaliyyətinə istinad etdiyi üçün sosial sahələrdə fəaliyyət göstərən təsisatların da fəaliyyətinə haqsız rəqabətlə bağlı qanunvericilik tətbiq edilə bilər. Lakin sağlamlıqla bağlı məlumatların big datalarda toplanılması ilə bağlı hallarda diqqət yetirilməli nüanslar mövcuddur: məsələn, dövlət tənzimlənmə-

¹Legal frameworks for eHealth

https://www.who.int/goe/publications/legal_framework_web.pdf

²Treaty on the Functioning of the European Union, Article 101 and 102 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>

sinin hədləri, rəqabət qanunvericiliyinin səhiyyə sahəsinə tətbiqi imkanları və s. Avropa Birliyi təcrübəsinə əsasən rəqabət qanunvericiliyi ilə bağlı “ümumi maraq daşıyan xidmətlər”ə müəyyən istisnalar da nəzərdə tutulur¹ [5]. Avropa Birliyi təcrübəsində hər hansı təsisatın fəaliyyətinə rəqabət qanunvericiliyinin tətbiq olunub-olunmaması həmin müəssisənin göstərdiyi fəaliyyətdən və konkret funksiyasından asılıdır. Yəni qurumun hüquqi statusundan asılı olmayaraq, iqtisadi fəaliyyət göstərsə rəqabət qanunvericiliyinin əhatə dairəsinə düşür [3]². Beləliklə, təhlükəsizlik və məsuliyyət həm də big dataların iqtisadi və sosial funksiyaları ilə əlaqəlidir.

YUNESKO-nun Beynəlxalq Bioetika Komitəsi Big data dövründə şəxsi hüquqların qorunması və ictimai faydalılıq üçün idarəçilik, təhsil, potensialın gücləndirilməsi və əldə edilən faydaların paylaşılmasını zəruri hesab edir³ [21]. Tibb-səhiyyə sahəsində big dataların yaradılması və işləməsi bir sıra məsələlərə kompleks yanaşmanı tələb edir. İxtisaslaşmış big datalarda toplanılan və emal olunan məlumatlar fərdiləşdirilmiş səhiyyənin formalaşmasının və işə salınmasının əsas amillərindən biridir. Bu da ictimai maraq daşıyan bir məsələdir. Bu prosesə hər hansı düzgün olmayan bir faktor müdaxilə edərsə effektivlik aradan qalxa bilər. Ona görə də, big dataların fəaliyyətində sosial, iqtisadi amillər insan hüquqlarının qorunması vasitələrində nəzərdə tutulmuş tələblərə cavab verməklə səmərəlilik təmin oluna bilər.

Nəticə

Tibbi-səhiyyə ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən hüquq normaları çərçivəsindən baxdıqda ictimai səhiyyənin formalaşması üçün big dataları məhdudlaşdıran konkret normalar yoxdur. Bununla belə bu cür bazalar yaradılarkən qanunvericilik normaları bu sistemlərə hərtərəfli tətbiq edilməli və müxtəlif maraqlar uzlaşdırılmaqla ziddiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, tibb-səhiyyə sahəsinin inkişafı üçün universal sistemlərin – big dataların yaradılması və artımı xüsusi rol oynayır. Bu sahədə təkmil big data sisteminin qurulması pasiyentlərə kömək etməklə, ümumilikdə tibb elminin təkmilləşməsi ilə cəmiyyətin sağlamlığının təmin olunmasına geniş imkanlar açar. Lakin tibb-səhiyyə sahəsində big datalar yaradılarkən məlumatlar şəbəkəsinin, verilənlərin çoxpilləliyi və mürəkkəbliyi gedişində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- E-səhiyyənin effektivliyi əsas insan və vətəndaş hüquqlarına, o cümlədən şəxsi hüquqlara (şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ; fərdi

¹Case C-475/99, *Ambulanz Glockner v. Landreis Sudwetpflaz (Glockner)* 2001, ECR I-8089

²Case C-364/92 p.18; <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-364/92>; *Joined Cases C-159/91 and 160/91* <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61991CJ0159>

³UNESCO International Bioethics Committee. REPORT OF THE IBC ON BIG DATA AND HEALTH SHS/YES/IBC-24/17/3 REV.2, Paris, 15 September 2017, p.22 https://unescoprivacychair.urv.cat/media/_pdf/reportIBC2017.pdf

məlumatların qorunması hüququ) hörmətin təmin edilməsindən birbaşa asılıdır;

- Tibb-səhiyyə sahəsində big dataların yaradılması və istifadəsi prosesində hüquqi və iqtisadi yanaşmalar bir-birini tamamlamalıdır.

Səhiyyə xidmətlərində elmi biliklərin və innovativ müalicə metodlarının inkişafı üçün toplanılan, xüsusilə şəxslər barədə tibbi-sağlamlıq məlumatlarının məsuliyyətlə istifadəsində ictimai maraq mövcuddur. Bu ictimai maraq bir neçə istiqamətdə müəyyən oluna bilər: 1) barəsində məlumatları toplanılmış və istifadə olunan şəxslərin fərdi məlumatlarının və şəxsiliklərinin (privacy) qorunması; 2) tibb-səhiyyə sənayesinin və tibb-səhiyyə elminin inkişafı; 3) cəmiyyətin daha təkmilləşmiş müalicə üsul və vasitələrinə çatımlılığı.

Tibb-səhiyyə sahəsində big datalardan istifadədə kommersiya məqsədləri, informasiya və verilənlərin (səhv) emalının mənfi nəticələri, avtomatik peşkar qərarlara görə məsuliyyət, pasiyentlərin özləri barədə məlumatları vermək öhdəliyinin olub-olmaması və ya sosial məsuliyyət kimi hüquqi məsələlər digər araşdırmaların mövzudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Basel Kayyali, David Knott, Steve Van Kuiken. The big-data revolution in US health care: Accelerating value and innovation. https://www.mckinsey.com/industries/healthcare-systems-and-services/our-insights/the-big-data-revolution-in-us-health-care#Open_interactive_popup
2. C-101/01 <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-101/01>
3. Case C-364/92 <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-364/92>
4. Case of P. and S. v. Poland (Application no. 57375/08)
5. Case C-475/99, *Ambulanz Glockner v. Landreis Sudwetpflaz (Glockner)* 2001, ECR I-8089
6. Christoph Sobotta, The distinction between privacy and data protection in the jurisprudence of the CJEU and the ECtHR, *International Data Privacy Law*, Volume 3, Issue 4, November 2013, Pages 222–228, <https://doi.org/10.1093/idpl/ipt017>
7. Charter of Fundamental Rights of the European Union 2012/C 326/02 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:12012P/TXT#:~:text=The%20European%20Parliament%2C%20the%20Council,Rights%20of%20the%20European%20Union.&text=It%20places%20the%20individual%20at,of%20freedom%2C%20security%20and%20justice>.
8. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, 1950 https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf
9. de la Torre Isabel; García-Zapirain, Begoña; and López-Coronado, Miguel (2017) "Analysis of Security in Big Data Related to Healthcare," *Journal of Digital Forensics, Security and Law*: Vol. 12 : No. 3 , Article 5. DOI: <https://doi.org/10.15394/jdfsl.2017.1448>
10. Available at: <https://commons.erau.edu/jdfsl/vol12/iss3/5>
11. *Glass v. The United Kingdom*. App. No. 61827/00
12. *Handbook on European data protection law 2018 edition*. 402 p. 19p. https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_data_protection_ENG.pdf;
13. Health-related issues in the case-law of the European Court of Human Rights https://www.echr.coe.int/Documents/Research_report_health.pdf
14. Juliane Kokott, Christoph Sobotta, The distinction between privacy and data protection in

- the jurisprudence of the CJEU and the ECtHR, International Data Privacy Law, Volume 3, Issue 4, November 2013, Pages 222–228, <https://doi.org/10.1093/idpl/ipt017>
15. Laney D. 3D data management: controlling data volume, velocity, and variety, Application delivery strategies. Stamford: META Group Inc; 2001
 16. Legal frameworks for eHealth
https://www.who.int/goe/publications/legal_framework_web.pdf
 17. Mittelstadt BD, Floridi L. The Ethics of Big Data: Current and Foreseeable Issues in Biomedical Contexts. *Sci Eng Ethics*. 2016 Apr;22(2):303-41. doi: 10.1007/s11948-015-9652-2. Epub 2015 May 23. PMID: 26002496.
 18. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation)
 19. Summaries of EU Court Decisions Relating to Data Protection 2000-2015
https://ec.europa.eu/anti-fraud/sites/antifraud/files/caselaw_2001_2015_en.pdf
 20. The 100,000 genomes project <https://www.genomicsengland.co.uk/about-genomics-england/the-100000-genomes-project/>
 21. Treaty on the Functioning of the European Union Article 101 and 102, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT>
 22. UNESCO International Bioethics Committee. Report Of The IBC on Big Data and Health SHS/YES/IBC-24/17/3 REV.2, Paris, 15 September 2017, p.22
https://unescoprivacychair.urv.cat/media/_pdf/reportIBC2017.pdf
 23. WHO Global Observatory for eHealth. (2011). mHealth: new horizons for health through mobile technologies: second global survey on eHealth. World Health Organization. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44607>
 24. WMA Declaration of Helsinki – Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ БОЛЬШИМИ ДАННЫМИ И МЕДИЦИНСКОЙ ИНФОРМАЦИЕЙ

Г.М.ВЕЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В связи с применением приложений больших данных, связанных со здравоохранением, возникает ряд юридических вопросов, касающихся развития индустрии здравоохранения. Некоторые из них являются наиболее важными: защита конфиденциальности и личных данных, а также безопасность больших данных. Защита конфиденциальности и защита персональных данных в процессе дигитализации здравоохранения - вопросы, представляющие общественный интерес. Безопасность данных отражает ответственность лиц, имеющих доступ к платформам больших данных, а также включает соответствующую техническую поддержку.

Ключевые слова: большие данные, большие медицинские данные, персональные данные, безопасность данных

LEGAL ISSUES CONCERNING EFFECTIVE MANAGEMENT OF BIG DATA AND HEALTH-RELATED INFORMATION

G.M.VALIYEVA

SUMMARY

A range of legal questions are arising in relation with the development of health industry in the result of health-related big data applications. Some of them are most important, especially protection of privacy and personal data and security of big data. Privacy protection and protection of personal data within the process of digitization of healthcare are the issues of public interest. Data security reflects responsibility of the persons having access to big data platforms, as well as includes relevant technical support.

Key words: big data, health-related big data, personal data, big data security

SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA

UOT 316.77

MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏR: FƏLSƏFİ-TARİXİ ASPEKT

Q.Y.ABBASOVA, V.K.MUSAYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti**q.abbasova@mail.ru, vusala.musayeva@gmail.com*

Məqalədə cəmiyyət tarixindəki mədəni qarşılıqlı əlaqələrin tarixi və fəlsəfi paradigmaları araşdırılır. Bunun üçün həm keçmiş, həm də müasir dövr tarixçiləri və mədəniyyət filosoflarının yanaşmaları təhlil olunur. Mədəni qarşılıqlı əlaqələrin mahiyyətinin mədəniyyətin məzmunu ilə müəyyən olunduğu müəyyən edildi. Öz növbəsində mədəniyyətin məzmunu özünəməxsus bir xarakterə malik olan sosial əlaqələrin və münasibətlərin daxili inkişafı ilə əlaqələndirilirdi. N. Danilevski və O. Spenglerə görə, mədəniyyətlərin bir-birinə qovuşmasının qarşısını alan budur. Mədəniyyətin, xüsusən də rus mədəniyyətinin özünəməxsusluğu N. Berdyaev tərəfindən vurğulandı. Postmodernizm dövründə mədəniyyətin simvolizmi bütün mədəniyyətlərin vahid mədəniyyətə birləşməsinin əsası kimi qəbul edilməyə başlandı. Lakin bu, inkişafdakı xaosu və gözlənilməzliyi artırır. Hər bir sivilizasiyanın bir-birinə təsir edən və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan mədəniyyətləri var.

Açar sözlər: mədəniyyət tarixi, fəlsəfə tarixi, mədəniyyətlərarası əlaqələr, qarşılıqlı təsir, müasir paradigmalar.

Xatırladaq ki, mədəniyyət anlayışının çoxlu tərifləri var. Elmi kateqoriya kimi bizi onun ən ümumi mənası, sivilizasiyanın yekunu kimi tərfi maraqlandırır. Vaxtilə A. Toynbi sivilizasiyaları lokal miqyasda inkişaf edən cəmiyyətin məkan və zaman hədlərində formalaşan sosial həyat forması adlandıraraq bunların durmadan dəyişməsinə, dövrün çağırışlarına cavab olaraq irəliyə doğru getməsinə qeyd edirdi [15, 6-7]. Toynbinin fikrincə, “tarixin əsası dünya qanunlarının - hər dəfə İlahi Söğünun Cavabını təbii və ya başqa bir Çağırış şəklində ifadə edən ilahi Loqotiplərin və insanlığın qarşılıqlı əlaqəsidir. Tarixi dərk etmək bəşəriyyətin özünün və özündə İlahi Qanunun və ən yüksək taleyin dərk edilməsi deməkdir” [15, 10]. Hər bir sivilizasiyanın əsasında onun tutduğu ərazisi və mənəvi özünəməxsusluq durur (ilk növbədə din). Bu günə kimi sivilizasiya və mədəniyyət arasında oxşar və fərqli cəhətlər axtarılır, əks mövqelər bildirilir. Burada sivilizasiyanın ya da mədəniyyətin üstün olması məsələsi ilə yanaşı həm də onların inkişaf etmək bacarığının olub-olmaması

ideyası ətrafında da böyük mübahisələr aparılır.

Mədəniyyət, insanların sosial təcrübəsinin normalarda, dəyərlərdə, o cümlədən maddi dəyərlərdə əks olunması olaraq, istisnasız olaraq bütün humanitar və sosial elmlər üçün tədqiqat mövzudur. Mədəniyyət nəzəriyyəsi və tarixi son zamanlarda bir çox istiqamətləri olan “kulturologiya” termini ilə ümumiləşdirilmiş və müəyyən edilmişdir [10, 99-104]. Tədqiqatçılar həyat keyfiyyətini, cəmiyyətin mədəniyyət səviyyəsini, insan mədəniyyətinin səviyyəsini, mədəniyyətin səmərəliliyini və s. müəyyənləşdirmək üçün modellər və hesablamalar hazırlamağa çalışılır. Burada əsas göstərici insan mənəvi kapitalının özəyi olan intellektual mədəniyyətin inkişaf səviyyəsidir [12, 105-110].

Sosial fəlsəfədə mədəniyyətlə bağlı formalaşan təsəvvürlər digər humanitar və sosial elmlər tərəfindən bu sahədə qazanılan uğurlarla da tamamlanmışdır. Mədəniyyətlə bağlı fikir müxtəlifliyi bu kateqoriyanın olduca geniş məzmunu və ifadə formalarının zənginliyi ilə bağlı olmuşdur. Buna görə qarşıya məqalədə qoyulan məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq biz mədəniyyətlərarası münasibətlərin formalaşması və inkişafı baxımından mədəniyyət anlayışının məzmununu təyin etməyə çalışırıq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir elmi kateqoriyanın təhlili tarixi bütövlükdə rəşional tərəkürün və elmin özünün də yaranması və inkişafı tarixi ilə bağlı olmuşdur. Əgər O. Kontun insan ruhunun, yəni tərəkürün inkişafının üç mərhələsindən (teoloji, metafizik və pozitiv) [11] irəli gəlsək, onda deyərək ki, mədəniyyət haqqında da təsəvvürlər bir neçə tarixi mərhələdən keçmişdir. Ən ümumi şəkildə mədəniyyət təbiətdən fərqli olan və insan tərəfindən yaradılan hər hansı bir maddi və mənəvi nemətlər, onun bilikləri, bacarıqları və qabiliyyətləridir.

Lakin bu tərifi qarşıya qoyduğumuz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün kifayət etməyəcək. Mədəniyyətlərarası münasibətlərin formalaşması baxımından mədəniyyət tarixi zaman və məkan hədlərində götürülməlidir. İlk növbədə vahid şəraitdə və ərazidə yaşayan, inkişaf edən, ümumi dini-mənəvi, estetik dəyərlərə uyğun həyatını quran, bunları hüquqi və siyasi müstəvidə təsdiqləyən, sabit sosial təsisatları və təşkilatları olan insan icmasının həyatına müəyyən mədəniyyət növünə malik olmasını demək olar.

Əgər tarixə nəzər salsaq görərik ki, insanlar sosial həyat formalarını yaratdıqca bunların müəyyən şəkildə sabit inkişaf etməsi xüsusi mərhələni, dövrü təşkil edir. Yəni sosial prosesdə formalaşan həyat tərzi, həyat ukladı özünəməxsus şəkildə davamlı olaraq fəaliyyət göstərib. Bunu birinci növbədə tarixçilər dərk edib təhlil etməyə çalışıblar. Həmin mərhələlərə adətən mədəniyyət adını verirdilər, həm də dövr adlandıraraq həmin bölgə ilə bağlı məlumatları mədəniyyət çərçivəsində təhlil edib ona qiymət veriblər. Beləliklə, mədəniyyətin inkişafı həyat ukladı kimi götürülsə, tarixi dövr daxilində onu yerləşdirib öyrənmək mümkün olur. Əvvəlki tarixi mərhələlərdə insanların məskən saldığı ərazilər arasında əlaqələr o qədər də geniş olmamışdır. Buna görə də tarixi təhlildə müxtəlif bölgələrə aid insan məskənlərini mədəniyyət adlandıraraq öyrənilib müqayisə edirdilər. Aydınır ki, zaman keçdikcə dünya-

nın bütövləşməsi, vəhdəti artır, ona görə də mədəniyyətlərarası əlaqələr genişlənir, onların qurulması prinsipləri təyin olunaraq tətbiq edilirdi.

Getdikcə mürəkkəb xarakter alan sosial inkişaf şəraitində mədəniyyətin məzmunu da genişlənərək daha mürəkkəb olurdu. Onun daxilində bir çox sosial təşkilatlar və institutlar, dəyərlər təşəkkül tapır və inkişaf edirdi. Elmdə də bu problemə münasibət öz əksini müxtəlif, getdikcə genişlənən tədqiqat-larda tapırdı. İlk növbədə həyat fəaliyyəti sahələri üzrə aparılan araşdırmaların keyfiyyəti və sayı qeyd olunmalıdır. Bundan başqa, mədəni inkişafın ümu-miləşdirmə dərəcəsi də əhəmiyyət daşıyırdı. Tarixçilər öz əsərlərində hər bir dövrün geniş xarakteristikasını verir, məzmununu təyin edirdilər. Bununla yanaşı teoloqların xidməti də xüsusi qeyd olunmalıdır [2]. Din sosial hadisə olaraq insan həyatında cəmiyyətin erkən mərhələlərindən etibarən böyük rol oynayırdı. Təbii ki, bu sahədə gedən proseslərin təhlili də aparılırdı ki, hadisə-lər tənzimlənsin və nəzarət altında saxlansın.

“Sivilizasiya” termininin özündə hələ də birmənalı şərh yoxdur. Dünya tarixi və fəlsəfi ədəbiyyatda “sivilizasiya” sözü dörd mənada istifadə olunur: 1) mədəniyyətin sinonimi kimi - məsələn, Toyndi və tarixşünaslıq və fəlsəfədəki Anglo-Sakson məktəblərinin digər nümayəndələri arasında; 2) yerli mədəniy-yətlərin inkişafında müəyyən bir mərhələ, yəni tənəzzül və süqut mərhələsi olaraq (O. Spengler); 3) barbarlıqdan sonra bəşər tarixi inkişaf mərhələsi kimi (L. Morgan, F. Engels, A. Toffler); 4) bir bölgənin və ya ayrı bir etnik qrupun inkişaf mərhələsi kimi: bu mənada qədim sivilizasiyadan, İnk sivilizasiyasın-dan və s. danışmaq olar.

Burada həm də N.Y. Danilevskinin mədəni və tarixi tiplər nəzəriyyəsi qeyd edilməlidir. “Rusiya və Avropa” kitabının müəllifi (1871) olan Danilevski sələflərini, milli düşüncə elan edərkən “orijinal milli inkişaf” ehtiyacını heç dü-şünmədikləri, ümumbəşəri vəzifələrinin həyata keçirilməsini Avropadan Slav-yan torpağına köçürdükləri, Alman fəlsəfəsinin məntiqini qəbul etdikləri üçün tənqid edirdi. Bəzi mədəni-tarixi tayfaların özləri üçün və eyni zamanda bəşə-riyyətin qalan hissəsi üçün belə ümumi bir insan problemini xüsusi olaraq həll edəcəyi heç vaxt ola bilməyəcəyinə inanırdı. Hər qəbilə, hər millət öz mənə-feyinə, daxili qüvvələrinə və qabiliyyətlərinə arxalanaraq sırf egoist məqsədlər güdür. Bəzi xalqlarda bunlardan daha çox, digərlərində daha az var. Bəzi cə-hətdən digərlərindən üstün olan xalqlar, xüsusi mənəvi mahiyyətinin təcəssümü olan xüsusi mədəni və tarixi tiplər və ya sivilizasiyalar yaradırlar [6, 87].

Ümumi olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, N.Danilevski mədəniy-yətlərarası inteqrasiyanı yalnız mədəni inkişafın nəticəsi kimi formalaşan sivilizasiyada görürdü. O, bir çox, o cümlədən türk, monqol, hunn xalqlarında sivilizasiya yaratmaq yox, dağıtmaq xüsusiyyətini göstərir, bildirirdi ki, son tarixi sivilizasiyanı yaradan Qərb artıq “sivilizasiyanın böyüklüyünün apoge-yini” yaşamış və Slavyançılıq yüksəlişi növbəti sıradadır. Rusiya və Avropa fərqli sivilizasiyalı boşluqlara ayrıldı, bu ayrılıq hər hansı bir dostluq əlaqəsini və barışıq perspektivini tamamilə istisna edir. Qərblə mübarizə Rusiya siyasə-

tinin yeganə vəzifəsidir [6, 91].

Osvald Spengler də mədəniyyətin morfologiyasını təhlil edərkən Birinci Dünya müharibəsindən sonra öz “Avropanın qürubu” (1818) əsərilə qalmaqallı şöhrət qazandı. O, həqiqəti təbiət və metafizik dərəcəsinə qaldırılan tarix anlayışları arasındakı fərqi əsaslanaraq təhlil edir. Təbiətin fenomenallığı mexaniki zərurət (çevrilənə tabe olmaq), tarix isə üzvi (çevrilməyə çevrilmənin tabe olması) prinsipinə əsaslanır. Buna görə də tarixi elementləri, quruluşu, daxili işləmə metodları barədə bilikdən irəli gələn təbii elmi metodla başa düşmək olmur. Yalnız “fenomenal” səviyyədə, formalarının (müxtəlif sivilizasiyaların) təsviri və müqayisəli təhlili yolu ilə başa düşülə bilər, bu səbəbdən mədəniyyətlərin morfologiyası meydana gəlir və öyrənilə bilər. Hər bir sivilizasiya / mədəniyyət özü-özlüyündə qapalı şəkildə yaşayır [16, 43].

Orijinal sivilizasiyaların inkişafının ümumi qanunları müəyyən bir mədəni yaradıcılıq formasının, yəni elmi, hüquqi, dini və ya bədii şəkildə həyata keçirilməsindən ibarətdir. Bu inkişafın qanunlarını realizə etmək üçün: 1) sivilizasiyanın ortaya çıxması üçün insanların uyğun “mənavi meyllərə” sahib olmaları və siyasi azadlıqdan istifadə etmələri lazımdır; 2) bir mədəni-tarixi tip sivilizasiyanın başlanğıcları başqa tipli xalqlara ötürülmür; 3) hər yeni növün tamlığı və zənginliyi, ona daxil olan etnoqrafik elementlərin müxtəlifliyindən asılıdır; 4) sivilizasiyanın böyüməsi dövrü həmişə çiçəklənmə və var vermə dövründən çox uzundur, bundan sonra o, canlılığını tükəndirir və yenilənmir [16, 44].

Şpenqlərin sivilizasiya və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini belə xarakterizə etməsi dünyanın bütövləşməsinin qismən nəzərə alınmasından irəli gəlir. Müasir sivilizasiyanın qloballaşma şəraitində inkişaf etməsini nəzərə alsaq başa düşməliyik ki, mədəniyyətlərarası əlaqələr, qarşılıqlı təsiri əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq qat-qat artıqdır.

Azərbaycan tədqiqatçıları cəmiyyətin sosiomədəni inkişafının bir çox məsələlərinə öz münasibətini bildirmişlər. Müstəqil dövlətin inkişafına qədəm qoymuş Azərbaycan üçün sosial inkişafın konseptual əsaslarının müəyyən edilməsi, gələcək inkişaf perspektivlərinin proqnozlaşdırılması, burada beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə layiq yer tutmaq zərurəti mədəniyyətlərarası əlaqələrin qurulması baxımından mövqələrin təyin edilməsi olduqca vacibdir. Z.Quluzadə haqlı olaraq göstərir ki, mədəniyyət tarixçilərinin vəzifələrindən biri öz tədqiqatları ilə humanizmin təntənəsinə xidmət edərək və obyektivliyi gözləyərək ilk növbədə insan zəkasının möhtəşəmliyinə, onun azadlığa, xeyrə, ədalətlə can atmasına cavab verən hadisələrə və proseslərə, insanlar arasında dostluq və qardaşlıq münasibətlərinə diqqət yetirməlidirlər [13, 5]. Müəllif həm də vurğulayır ki, “mədəniyyət tarixi barədə elmlərin müasir inkişaf səviyyəsi real imkan verir ki, bölgə mədəniyyətləri vahid dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi olaraq özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətlərinə malikdir. Bunların komparativist təhlili çoxəsrli mədəni inkişafda ümumi xüsusiyyətləri, vahid olanın təyin edilməsinə yardımçı ola bilər [13, 5-6]. Sosiomədəni inki-

şafın qloballaşması şəraitində ümumi xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması işi olduqca vacibdir. Müəllif mədəni sahələrin təhlilində aparılan işləri öz aralarında kifayət qədər tənziqləmədiyi üçün pərakəndə xarakter daşdığını göstərir, nəticədə ümumi bölgə miqyasında baş verən hadisələrin birmənalı qiymətləndirilmədiyini vurğulayır. Nəticədə həm metodoloji, həm də elmi-praktik mənada bir çox ziddiyyətlər əmələ gəlir.

Mədəniyyətin inkişafı həm də insanın inkişafı deməkdir. Xüsusi olaraq bu insanın öz daxili mahiyyətinin, “mənliliyinin” dərk olunması ilə bağlıdır. Bu barədə R. Əzimova apardığı tədqiqatlar nəticəsində gəldiyi qənaətlərində yazır ki, mədəni-mənəvi dəyərlərə artmaqda olan diqqət insanın özgəlləşməsinin aradan qaldırılmasının rolu olduqca böyükdür. Yaradıcı insan obrazı texnokratik təsirlər, ekoloji böhran nəticəsində yeni, bir çox əxlaqi və mənəvi xüsusiyyətlərindən azad, sosial istiqamətlənmələri və dəyərləri qeyri-müəyyən olan insan obrazı ilə əvəz olunur. Əgər müasir mədəni inkişaf insan qabiliyyətlərinin fəvqəl bir səviyyəyə ucaldı bilirsə, bunun ekstremal tərəfini də düşünmək lazımdır [4, 8-9]. Mədəniyyət sosial hadisə olaraq insan tərəfindən yaradılmaqla, onun özünün təkmilləşməsinə, tərəqqisinə xidmət edir. Bu baxımdan mədəniyyətlərarası münasibətlərin insan həyatına, onun sosiallaşmasına, lazımi insani keyfiyyətlərinin yetişməsinə səbəb olur. İnsan şəxsiyyətinin formalaşması mədəni inkişafın son məqsədi və vacib vəzifəsidir.

Mədəniyyətlə bağlı diqqət mərkəzində olan məsələlərdən biri də siyasi və hüquqi proseslərin mədəniyyətin inkişafına təsiridir. Bununla bağlı olaraq A.Əsədovun fikri ilə razılaşımaq olar ki, siyasət və hüquq mədəniyyəti və əxlaqi möhkəmləndirmək üçündür, artıq sözün yaxşı mənasında süni vasitələr. Siyasət və hüquq mədəniyyət və əxlaqın üzərində qurulduqda siyasi mədəniyyət və qanun formasını kəsb etmiş olurlar. Siyasət və hüququn mədəniyyətdən və əxlaqdan ayrılması isə siyasi deqradasiyadır [1, 66-67]. Siyasət, hüquq və əxlaq insan münasibətlərini mədəniyyətdə müxtəlif formada qiymətləndirərkən bir-birini tamamlayır və təmin edir. Real nəticəsi isə insanın daxili aləminin, onun dünyaya olan münasibətinin dəyişməsində, daha dözümlü və xeyirxah olmasına dəvət edir. Mədəniyyətlərin hər birində bu üç tərəfin, yəni hüquq, siyasət və əxlaqın ifadə tərzini və inkişafı müxtəlif olduğu üçün qarşılıqlı şəkildə təsiri zamanı bu özünü ya tolerantlıqda, ya da ki dözümsüzlükdə, nifrətdə, gərginlikdə özünü ifadə edir.

Ümumi şəkildə mədəniyyətlər müxtəlif xalqların tarixi inkişaf mərhələsini, yaxud pilləsini ifadə edərək fərqli olsa da, öz münasibətlərində vahid çıxış nöqtəsini, yəni qarşılıqlı olaraq hər bir tərəfinin yaşamaq hüququnun tanınmasını qəbul etməklə tolerantlığa doğru inkişaf edirlər.

Mədəniyyət barədə müasir təsəvvürləri formalaşdıran elmi paradigmalardan biri də tarix fəlsəfəsinin bir elm sahəsi olaraq təşəkkül tapmasıdır. Tarixə ümumi baxışlarla yanaşı burada providensial təsəvvürlərə əsasən (səddədən aliyə doğru inkişaf, bunun da əsasında insanların əzəli arzuları, onların əsl mahiyyəti həyata keçir) (N.Berdyayev) insan nəslinin dövrlər üzrə inkişaf

etməsi ideyası irəli sürülmüşdür [7]. Bu istiqamətdə fikirlər maarifçilik dövründən etibarən ifadə olunmağa başlandı. C.Vikonun da burada xidməti göstərilməlidir [10]. Belə bir qənaət çıxarılmalıdır ki, insan tarixinin öz inkişaf qanunları var və onlar təbiət qanunlarından fərqli olaraq dəyişən və müvəqqəti olur. Cəmiyyətin tarixini fəlsəfə mövqeyindən ilk dəfə qiymətləndirən Fransua Volter olmuşdur [8, 23]. Cəmiyyətdə mövcud olan qanunlar barədə ideyanı irəli sürən İ. Gerder göstərirdi ki, tarixi proses vahid xarakter daşıyır, burada bütün xalqlar özünəməxsus tarixi yol gedərək vahid ümumbəşəri gələcəyə doğru irəliləyir [9, 27].

Tarixi inkişafda ümumi meyillərin axtarışı nəticəsində XIX əsrin ortalarında antropologiya elm sahəsi meydana gəldi ki, bunun sayəsində xalqların mədəni inkişafında özünəməxsusluğun elmi təhlili mümkün olmuşdur. Daha sonra tarixi dövrləşmə əsasında tarixin ümumi qanunauyğunluqlarının axtarışı, sivilizasiya anlayışının təyin edilməsi, mədəni inkişaf barədə təsəvvürlərin formalaşması prosesi davam etmişdir. Bu sahədə öz töhfəsini dünya elminə gətirənlər sırasında K.Marksın, O.Kontun, E.Dürkheymin, A.Toybinin, O.Şpenqlerin, Danilevskinin adları çəkilməlidir. Bu və digər mütəfəkkirlərin söyləri nəticəsində insan dünyasının inkişafında aparıcı tərəflər, əsas istiqamətlər və meyillər, mərhələdən mərhələyə doğru gedən inkişaf nəticəsində formalaşan mədəniyyət institutları barədə təsəvvürlər yaranmışdır. Buradan O. Kontun sosial statika və sosial dinamika anlayışlarına müraciət etməyimiz yerinə düşərdi. Əslində mədəniyyət tarixinin inkişafı nəticəsi olaraq əldə edilmiş tərəqqi, nailiyyətlər deməkdir. Dinamika isə tarixi prosesin özü olaraq müxtəlif təsirlər altında (buna K.Marks istehsal vasitələri və istehsal münasibətləri adını vermişdi), müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətini bildirir. Vahid ümumdünya tarixi bir çox mərhələlərdən ibarət olduğunu qəbul edərək həm də müəyyən mənalardan axtarışı aparılır [14, 13].

Tarixi inkişafın zənginliyi və müəyyən dərəcədə qeyri-müəyyənliyi insan amili ilə bağlıdır. Xüsusilə bu özünü keçid dövrlərdə ifadə edir. Mədəni inkişaf özündə ilk növbədə insan ruhunun, təfəkkürünün inkişaf dərəcəsini ifadə edərək müəyyən sosial qrupu (etnik, milli, ərəzi, ailə, təşkilat və sair) özündə birləşdirən mədəni özünəməxsusluqları ifadə etməyi bacarır. Bu da həmin mədəni birliyin təkrarsızlığını milli, yaxud etnik idarəçilik üsullarında, dünyaya münasibətdə özünü bildirir. Nəticədə mədəni müxtəliflik yaranır ki, müasir dövrdə geoqlobalizm və antiqlobalizm müstəvisində yaranan ziddiyyətlər baxımından öz həllini gözləyən problemlərdən biri də milli özünəməxsusluğun qorunması zərurəti olmuşdur.

Məhz qloballaşan dünya sistemində tarixi mərhələlərin, sivilizasiyaların inkişafı onların “toqquşması” ilə (S.Hantinqton), tarixin sonu ilə (F.Fukuyama) virtual aşması fikirləri irəli sürülməyə başlandı. Bütün tədqiqatçılar bir də göstərir ki, ümumdünya inkişafı bütöv və davamlıdır.

Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələri barədə müasir təsəvvürlər həm də ümummədəni meyillərdə özünü göstərir. Bunlar sırasında postmodernizmi də

qeyd etmək lazımdır. Postmodernizm Nitşe ilə başlayır. İnsan düşüncəsini yenidən strukturlaşdıran Freyd, Vitgenşteyn, Haydeggerin təsiri də burada qeyd edilməlidir. Postmodernizm Qərbin şüurunda ümumi əsasları olan həyatın həqiqətlərinin qiymətləndirilməsində bir ümumilik, ümumi mədəni meyldir. Sənətdə, ədəbiyyatda, fəlsəfədə ümumi metodoloji dəyişikliklərin qeyri-müəyyən, lakin sabit xarakteristikası kimi də qiymətləndirmək olar. Ancaq bu sahəyə aid müzakirələr hələ bitməyib. Fransada postmodernin bitməsi iddiaları var. Başlıca nümayəndələr Clod Levi-Stros, Roland Bart, Mişel Fuco, Moris Blanşo, Jak Derridadır.

Strukturalizm poststrukturalizmi doğurdu. Postmodernizm qanunların şüurlu bir şəkildə rədd edilməsidir, real həyatın özü bunu nümayiş edir. Bütün dəyərlər, inanclar, davranış sistemlərinin dəyişməsi baş verir. Belə şəraitdə mədəniyyətlər arası əlaqələrin artması, zənginləşməsi baş verir, qarşılıqlı təsir artır. Dünya nizamının mahiyyəti insanı bir növ daha qane etmir. Postmodernizm mövcud vəziyyətdən narazılıq kimi başa düşülməlidir. Dünyagörüşü, dünya strukturunu yenidən düşünərək, özü də dəyişir.

Müasir Qərb mədəniyyətində kütlə və elita arasındakı sərhədlər pozulur. Hər hansı bir əsərdə dillər, modellər, janrlar, üslubların şüurlu plüralizmi müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, müasir cəmiyyətdə mədəniyyətin inkişafında xaos, qarışıqlıq müşahidə olunur. Adi bir düşüncə imkanlarından da istifadə olunmur. Universal ağılın böhranı şəraitində şüursuz və virtual sahələrdə mənələrdəki dəyişiklik, varlıq paranoiyası və absurd kimi ifadələr daha tez-tez rast gəlinir. Klassik fəlsəfənin predmeti və mahiyyəti xeyli dərəcədə təhrif olunub. İkiqat kodlaşdırma gedir: həm kütlə, həm də peşəkarlar üçün. Hər şey kontekstdədir, kontekst isə sonsuzdur. Fəlsəfənin sonunun gəlməsini onun tam transformasiyasında görmək olur.

Postmodernizmin banilərindən biri olan Derrida bu sahədə öz fəaliyyətini Yeni Amerika tənqidindən başlamışdır. Fəlsəfi problemlərini yazı probleminin həlli ilə uzlaşdırırdı. Fəlsəfi mətn üçün bir ağırlıq mərkəzi varlığın metafizikası olduğunu vurğulayan Derrida göstərirdi ki, loqosentrizm (yəni insan ağılının dünya mərkəzinin olması) qeyri-adekvat bir hal, yazılı mədəniyyətin ideoloji fenomenidir [3, 54]. Fərdin şüuru mətn dünyasındakı mətnlərin cəmidir. İnsanın düşüncə tərzini təşkil edən xarici və dildən kənar gerçəkliyə inamsızlıqdır. Dekonstruksiya müxtəlif aksiomatik sistemlərin müqavimətini ortaya qoyur [3, 55].

Sosial münasibətlər bütün sosial institutların məzmunu, mədəniyyət isə bu məzmunun yaradıcı və məqsədyönlü insan fəaliyyəti prosesində formalaşdırılmasının nəticəsidir. Mədəniyyətin təşkilati formalarının məzmunu son vaxtlar, qloballaşma şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Bu və ya digər sosial institut özündə ictimai münasibətlərin reallaşmasının mədəni yollarını birləşdirir. Mədəniyyət insan cəmiyyəti üçün həmişə zəruri olmuşdur. Çünki, məlum olduğu kimi, kollektiv həyatın təşkili növü insanlarda genefonda kodlaşdırılmır. İnsanlar həyat sahələrinə uyğun olaraq

müxtəlif fəaliyyət növlərini yaratmağı öyrənmişlər. Mədəniyyət də fəvqəltəbii bir qüvvə olaraq şüurlu hərəkətlərə əsaslanır, buna görə də şüur ölçüsü mədəniyyət səviyyəsinin göstəricisidir. Mədəniyyətin inkişafı sosial münasibətlərin dəyişən vəziyyəti ilə müəyyənləşdirilən bir prosesdir. Mədəniyyətlərərası əlaqələr barədə formalaşan paradıqmalar hələ Yeni dövrdə meydana gələn tarix və onun mərhələləri, inkişaf xüsusiyyətləri barədə təsəvvürlər üzərində qurulurdu. Müasir dövrün paradıqmaları postneoklassik elm çərçivəsində formalaşaraq göstərir ki, mədəniyyətlər lokal və qlobal çərçivədə inkişaf edir, qarşılıqlı təsir göstərir, bununla da mədəniyyətlərin geniş şəbəkəsi formalaşır. Bununla belə xalqların, etnik qrupların tutduqları mədəni mövqelərin müxtəlif olduğunu qeyd etmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsədov A. Siyasətin fəlsəfəsi: mahiyyətin gerçəkləşməsinə yönələn iradə və onun tarixi taleyi spiritualist aristokratizm fəlsəfəsi kontekstində // İkinci, yenidən işlənmiş nəşr // Fəlsəfi pentalogiya: 5-ci cild. Bakı: Təknur, 2010, 416 s.
2. Alison Melissa Moore. Historicising Historical Theory's History of Cultural Historiography // *Cosmos and History: The Journal of Natural and Social Philosophy*, Vol 12, No 1 (2016)
3. Smith, Daniel W. Deleuze and Derrida, Immanence and Transcendence: Two Directions in Recent French Thought / *Between Deleuze and Derrida*. John Protevi, Paul Patton (eds.) — N.Y.: Bloomsbury Academic, 2003, pp. 46-66
4. Азимова Р. Человековедение – наука XXI века. Баку: Текнур, 2011, 167 с.
5. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. Т. 3. От Возрождения до Канта. Под ред. и в переводе С.А.Мальцевой. СПб., 2002, 880 с.
6. Балувев Б. П. Споры о судьбах России: Н.Я.Данилевский и его книга «Россия и Европа» / Предисл. игумена Дамаскина (Орловского). Изд. 2-е, испр. и доп. Тверь: Булат, 2001, 416 с.
7. Бердяев Н.А. Смысл истории. М.: Мысль, 1990, 176 с.
8. Блок М. Апология истории / АН СССР. М.: Наука, 1973, 256 с.
9. Гулыга А.В. Гердер. Изд. 2-е, доработ. (изд. 1-е — 1963). М.: Мысль, 1975, 184 с.
10. Дадашева С. Классификация основных направлений культурологии. – «Мədəniyyət dünyası», 2005, №10, с. 99-104
11. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / Перевод с французского И. А.Шапиро. Ростов н/Д: Феникс, 2003, 256 с.
12. Критика современной буржуазной теоретической социологии. М: Наука, 1974, 280 с.
13. Кулизаде З. Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамиведение. Баку: Элм, 1987, 98 с.
14. Куприянов В.А. Генрих Риккерт о телеологии в историческом познании // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С.Пушкина, 2015, Т. 2, № 1, с. 28-38
15. Тойнби А.Дж. Постигание истории. Сборник. / Пер. с англ. Е.Д.Жаркова. М.: Рольф, 2001, 640 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. Том 2: Всемирно-исторические перспективы. Перевод с немецкого и примечания Маханькова И.И. М.: Мысль, 1998, 606 с.

МЕЖКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ: ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

К.Я.АББАСОВА, В.К.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены историко-философские парадигмы культурных взаимодействий в истории общества. Для этого проанализированы подходы историков и философов культуры, как Нового времени, так и современного периода. Определено, что характер культурных взаимодействий определяется содержанием культуры. В свою очередь, содержание культуры связывалось с внутренним развитием социальных связей и отношений, которые имели уникальный характер. Именно это, по мнению Н.Данилевского и О.Шпенглера, мешает слиянию культур. Самобытность культуры, в частности, русской, подчеркивал Н.Бердяев. В эпоху постмодернизма знаковость культуры стала расцениваться как основа для слияния всех культур в единую. Однако при этом возрастает хаотичность и непредсказуемость в развитии. Каждая цивилизация имеет свой набор культур, влияющих друг на друга и взаимодействующих друг с другом.

Ключевые слова: история культуры, история философии, межкультурные отношения, взаимодействие, современные парадигмы.

INTERCULTURAL RELATIONS: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECT

K.Ya.ABBASOVA, V.K.MUSAEVA

SUMMARY

The article examines the historical and philosophical paradigms of cultural interactions in the history of society. For this, the approaches of historians and philosophers of culture, both of the modern period and the modern period, are analyzed. It was determined that the nature of cultural interactions is determined by the content of culture. In turn, the content of culture was associated with the internal development of social ties and relations, which had a unique character. This is what, according to N.Danilevsky and O.Spengler, prevents the fusion of cultures. The originality of culture, in particular, Russian, was emphasized by N.Berdyayev. In the era of postmodernism, the symbolism of culture began to be regarded as the basis for the merger of all cultures into a single one. However, this increases the chaos and unpredictability in development. Each civilization has its own set of cultures that influence each other and interact with each other.

Key words: history of culture, history of philosophy, intercultural relations, interaction, modern paradigms.

UOT 1 (091)**TÜRK DÜŞÜNCƏ SİSTEMİNDƏ
XIZIR KULTUNUN FƏLSƏFİ SEMANTİKASI****N.QOCATÜRK***Bakı Dövlət Universiteti**nqocaturk@mail.ru*

Türk xalqlarının tarixinin, mədəniyyətinin, fəlsəfi düşüncə sisteminin dərinə və hərtərəfli tədqiq edilməsi qloballaşan dünyada onun layiq olduğu yeri qazanmasına, minilliklərin yaddaşından süzülüb gələn zəngin dəyərlərinin obyektiv qiymətini əldə etməsinə yardımçı ola bilər. Hər bir xalqın tarixində miflərdən qaynaqlanan elə dəyişməz faktorlar var ki, insan həyatının quruluşunda çox ciddi rol oynayır. Ümumtürk mədəni dəyərlər sisteminin tərkib hissəsi olan Xızır kultunun da bu dinamikada özəl yeri və rolu vardır. Onun fəlsəfi dərk edilməsi böyük bir etnosun mifik və fəlsəfi düşüncə tərzinin dərin qatlarına nüfuz etməyə imkan yaradır. Bu imkan əsrlərlə formalaşan mədəni və mənəvi-əxlaqi özünəməxsusluğu dolğun anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: Xızır kultu, mifik düşüncə, yaddaş, arxetip, xalq, mərasim, ənənə.

Xalq yaradıcılığı insanların həyatında aktuallaşır və orada konkret məzmun alır. Həm də əsrlərlə mövcud olan formaları konkret şəxslər improvizasiya əsasında yeniləşdirir. Bununla yeknəsəklikdən yaxa qurtarırlar, həm də ənənə hər şəxsin ifasında yeni nəfəs alır. Ənənə saxlanır, ancaq yeni ritmdə və nəfəsdə ifadə olunur. Bu da onu göstərir ki, miflər əslində daim yaşayırlar, onlar əsrlərdən əsrlərə yeni improvizasiyada keçirlər. Tarix elə bil folklorun təkamül yolu, bəşəriyyətin yaşam qaydasıdır. Mif özünü təşkil edərək insanda yaşayır və insanı yaradır. Bu proses ümumi səviyyədə xaosdan nizamlılığın yaranması təsiri bağışlayır. Bunun mexanizmləri isə informasiyanın seçilməsi, qiymətliliyi, kollektiv yaddaşın varlığı ilə izah olunur. Onların hər birinin ayrılıqda rolu ilə yanaşı yaratdıqları kollektiv effekt miflərin təkamülünü müəyyənləşdirir. Fərdi səviyyədə kollektiv səviyyəyə keçidin mexanizmləri burada əsas vəhdət yaradan faktordur. Özünü təşkilin fəlsəfəsi ona bağlıdır.

Azərbaycan o yurddu ki, müqəddəslik adında yalnız Xızıra bağlıdı. Azərbaycan yaşdı, yaddaşın Xızır Ruhundan soraqçıdı. Torpağı, suyu yandı, hər qaya parçası, xırdaca daşınan Xızır Ruhunu köçürüb Xəzər üzünə və onu

yaddaşında belə saxlayır. Xızır adına ocağını Azərbaycan torpağına çatan Xəzərlər də bunu təsadüfdən etməyiblər. Şaman törənlərində Xızır ucalığına yüksələn Xəzərlər hiss ediblər ki, Xızır bu torpaq arasında gizli, sirli bir bağlantı var. Açıb çözməyə bilməsələr də İlahi sirrini (bəlkə də biliblər.), bu torpağa müqəddəslik bəlgəsi deyib, sevib bağlanıblar [bax: 12].

Çox eлдə, obada Xızır adına tapınaqlar ucaldılıb. Tanrı Xızır sevgisini təkcə Azərbaycanda köçürüb sal daşın yaddaşına, yalçın qayanın başına qaldırıb. İndi adına Başparmaq, “uca dağ” deyirlər. XıdırZində, yəni diri Xızır ocağına çevirib hər il ziyarətinə gəlirlər [bax: 18].

Əskidən Azərbaycanda Xızır adına ildə üç kərə törənlər keçirilirdi. Böyük çillə ilə kiçik çillə arası Xıdır Nəbi (Xızır İlyas) törəni, ilk baharda Xıdır Zində törəni və son baharda, yəni payız üzünə Xıdır Elləz bayramı. Xızırın yuxarıda qeyd etdiyimiz üçlük mahiyyəti kimi hər üç törən bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Xıdır Nəbi törəni qışın oğlan çağında, hardasa fevral ayında keçirilir. Bu da təsadüfi deyil. Fevral ilin elə məqamıdır ki, insanların təbiətdən ilboyu yığıb topladıqları ruzinin tükənən yeridir. Növbəti ilə, yaza salamat çıxsınlar deyərək əl açıb Tanrıya, Dərgahdan ruzi dilərlər. Tanrı isə ruzu adında sevgili Ruhu Xızırı göndərər. Onun ayağı dəyən eлдən, obadan, nəfəsi toxunan evdən, ocaqdan ruzu kəsilməz. Bu Azərbaycanlıya məxsus bir inançdır. Min illərdə yaddaşından keçirib gətirib [6, 8-12].

Ərəb düşüncəsində Xıdır - yaşıllıq deməkdir. Əslində, Xızır bolluq, bərəkət, artım rəmzidir. Məhəmməd peyğəmbər də buyurur ki, Xızırın oturduğu yerdən yaşıllıq çıxar, bolluq, bərəkət olar. Bunu saxlayıb yaddaşında qızı Fatimə də öz oğulları Həsən və Hüseyin acliq çəkməsin deyərək, tez-tez Xızır Ruhuna ocaq üstə qazan asıb aqlara, qərirlərə isti yemək paylayarmış. Bunu gəlib gören Həzrəti Əli də Fatimədən çox razı qalarmış. Deyərmiş ki, Xızır adı xatırlanan hər evdə, obada bar-bərəkət olar [16, 372].

Azərbaycan türkləri mif dünyasından üzünə bəri Xızır ruhuna bağlıdır. Xızır adını minillərdə köçürüb bayatı, qoşma üzünə, adına nəğmələr söyləyiblər. Onu dastan, nağıl dünyasının qəhrəmanı ediblər. Azərbaycan yaddaşına məxsus igidlik, sevgi dastanlarında adı hər zaman çəkilir.

Yaddaş saxlancımız olan nağıllarımız, dastanlarımız büsbütün Xızır adına bağlıdır. Nağıllar bizim çağlıq, uşaqlıq, dastanlarsa ahilliq dövrümüzün məhsuludur. Bu üzdən nağıllarımızda Xızır Ağ atlı oğlan, dastanlarımızda isə ağ libaslı, ağ saçlı nurani Qoca kimi təqdim etmişik [12, 38-46].

Qızlar sevgi üzünə Ağ atlı oğlanı sevir. Könül quşunu uçurmaq istəyən qızlar illərlə Ağ atlı oğlanın gələcəyi yola həsrətlə boylanıb baxıblar. Gözü hər yerdə axtarıb, arayıb onu. Bu bir qismətdir, taleyində kimi tapıb, kimi də tapmayıb.

Düşmən qəfildən yurdun üstünə yeriyəndə, el dara düşəndə köməyə Ağ atlı oğlanı çağırıblar. Elin igidi ağ atın belində Xızır misallı, üzünə niqablı qoşunun önünə keçib. Kafirin son nəfərini qılıncdan keçirməmiş savaş meydanından

çəkilməyib. Açıb üzündən niqabını keçirib qılıncına qələbə bayrağı kimi havada dalğalandırıb. Hamı söyləyib “Xızırın əli bu igidin üstündədi” [14, 128].

İnsanlar inanıblar ki, bir çox hallarda eli yağdan, yağmurdan xilas edən elə Xızırın özüdü. Gah ağ atın belində, gah da boz Qurd donunda görünüb hər kəsə. Biz buna Mif yaddaşımızdan bu günədək inanmışıq.

Türkün ilk nəsil Ağacı Oğuzu Xızır bilmişik. O da doğulmadı. Dərgahdan işıq içində enib gəldi. Sonra göy Işıq Qurdu ona yoldaş eylədi. Oğuzun son gününədək birlikdə oldular. Oğuzun Ruhü göylərə çəkiləndən sonra da Boz Qurd Oğuz yurdundan kənara çəkilmədi. Qalxıb el yerindən duranda, o da ayaqda oldu. Çəkib ordunu arxasınca qələbədən qələbəyə apardı. Savaş meydanında yaralının yarasını əlinin məlhəmi ilə sarıdı. Beləcə, türk törələri tapınıb Xızır Ruhuna ayaqda durdu. Dünyanın özü boyda zaman-zaman neçə dünyalar, Xaqanlıqlar qurdu [8, 197].

Nağıl dünyamızda da Ağ atlı oğlan kimi görünməz quyulara düşüb zaman-zaman qaranlıq dünyanın işığını axtarıb. Ruhunun işığında bir-bir açıb qırx qapını, div əlində əsir-yesir qalan igidlərin, qız-gəlinlərin xilaskarına çevrilib. Yusif peyğəmbər kimi neçələri tapınıb Xızır Ruhuna bu quyudan qurtulub. Fəth etdiyi dünyadan əlini üzən İskəndər də Xızırla qarşılaşdığı qaranlıq dünyada Xızırın qisməti olan dirilik suyuna həsrətlə boylandı, bu dünyadan gözü doymamış getdi. Dünyaya qənim kəsilənə ölüm, Xızırın isə qisməti əbədi dirilik oldu.

Xızır tutub dünyanın o biri ucundan dastan dünyamızda yaşa doldu. Oldu ağ saçlı, ağ saqqallı Qoca, Pir, Övliya. Kəramət sahibi kimi yenə də atının belində şəstnən oturdu. Haqqı səsləyənlərin yanında olurdu bir göz qırpımında. Enib Haqq Dərgahından möminlərlə cümə namazına dururdu. Enib Tanrı evindən sevən könüllərə qonurdu, onları Haqq aşiqi ucalığına qaldırırdı [13, 97].

Dini mənbələrdə qeyd olunur ki, Xızır neçə-neçə müqəddəs cənazesinin başında durub onları Haqq Dərgahına yola salıb. Bütün Haqq elçiləri, Adəmdən başlamış Nuh tufanına, İbrahim peyğəmbərdən İsa Məsihə qədər hamısı Xızırı səsləyib, onun çiyində Tanrı Dərgahına ucalıblar. Məhəmməd peyğəmbər də Xızır Ruhuna qoşulub göylərə sarı ucaldı [5, 114].

Azərbaycan türkünün yaddaş saxlancında söylənilir ki, Xızır yolçuya yoldaş olardı. Qorqut Ata elində Dirsə xan oğlu Buğac kimi yarasına üç dəfə sığal çəkib (məhz üç dəfə!) yaralının məlhəmi, dərddənin çarası olardı. Qurdquş xətər yetirməsin deyə yolunu azanların neçəsini qoruyardı. Birinə kəramətindən pay verib nurlandırar, birini də havalandırıb sevgi bağına uçurardı. Kiminə vergi verər, kimi ondan ilham alar, pəri kimi işıq saçardı.

Kiminin gözünə görünər, alıb atının tərkinə uzun yolunu qısa edərdi. Kiminin də girib yuxusuna eşq badəsini içirədi. Uzaqdan göstərib bir gözəli “Bu sənin butan olsun”, söylərdi. Qorqut Ata kimi Xızır ruhundan keçib ocaq sahibi, Pir olardı. Elin, obanın Dədəsinə dönüb hər müqəddəs Övliyadan bir and, inanc yeri qalardı.

Butalılar uçurub könül quşunu yarın bağçasına qonardı. Səsinə səs, dilinə avaz gələrdi. Aşiq dönüb aşiq olardı. Götürüb əlinə qopuzu, sazı başqa bir

avazla oxuyardı. Bir gözəlin eşqinə bütün elin, obanın haqq aşığına çevrilərdi. Qorqut Ata kimi alqışı alqış, qarğıışı qarğıış olardı [10, s.35].

Övliyalar kimi gələcəkdən xəbər verərdi. Ayağı, nəfəsi dəyən yerlər yaşıllaşmış göyərərdi. Yurda bolluq, bərəkət gələrdi. Qorxub Xızır Ruhundan ona xətər yetirməkdən çəkinərdilər. O incidilib qəlbi qırılsa bütün yurda fəlakət gələrdi. Aşıq haqq aşığıdı. Əlini Haqq Dərgahına açmayınca, Xızır Ruhunu çağırmayınca, kimsə qurtula bilməzdi nəfsindən.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, yaddaş saxlancımızda buta ulu əcdadlarımızın kosmoqonik düşüncəsinin daşıyıcısı missiyasını yerinə yetirir. Qədim insanların düşüncəsində su, bitki, dağ və digər varlıqlar müqəddəs hesab edilib, həyatın ilkin başlanğıcı sayılıb. Bu baxımdan buta nəslin davamı, artımın simvoludu.

Buta Azərbaycan dastanlarında aşiq və məşuq arasında xəyali kontakt rolunu oynayır. O, məhəbbət dastanlarında görünməmiş bir eşqin, üstün, ilahi bir məhəbbətin nümunəsi olaraq seçilmiş qəhrəmana-aşıqə aşıqlıq, şairlik istedadı da bəxş edir. Dastanlarımızda, nağıllarda aşiqə "buta verilməsi" ixtiyar qoca-Xızır tərəfindən eşq şərbətinin içirdilməsi ilə başlayır. Bir-birini heç vaxt görməyən iki gənc ayrı-ayrılıqda, yuxuda, xəyali vəziyyətdə onlara verilən şərbətdən qız oğlanın, oğlan isə qızın bir anlıq görüntüsü ilə qeyri-adi sevgiyə, məhəbbətə düşür. Məsələn, Qərib, Abbas, Novruz, Qurbanı kimi neçə-neçə haqq aşıqləri öz butalarını Xızır əlindən alıblar [19, s.7].

Ümumiyyətlə, folklor nümunələrinin araşdırılması göstərir ki, hər kəsə buta verilmir. Buta vermə yalnız seçilmişlərə xasdı. Bu seçilmişlər buta vasitəsilə heç kəsə aid olmayan bir neçə fərqli xüsusiyyəti də özü üçün qazanmış olur. Aşıqın uzun məşəqqətli sınaqlardan keçməsi son olaraq sevgililərin ilahi vüsali ilə başa çatır. Buta dünyada mövcud olan qanunauyğunluqların fərqli bir formada və daha üstün icrası üçün vasitədi. Məhəbbət dastanlarında dərviş, ixtiyar qoca, pir kimi təqdim olunan Xızır qızı oğlana ani olaraq göstərməsi, bəzən isə eşq şərbətini içirtməsi hadisəsinə "buta aldı", "buta verildi" deyilir [2, 4].

Azərbaycan folklor nümunələrinin bir çoxunda, həmçinin buta adı çəkilmədən, yuxugörmələrlə bağlı bir neçə süjet xətti var. Yuxunun ardınca getmə, yuxuda sevgilisini görmə, yuxuda başına gələcəkləri görmə və s. bu kimi hadisələr də, "buta verilmə" ilə eynidi. Məhəbbət dastanlarında aşiqə buta verilməsi, yaxud ona dolu qabdan eşq şərbəti içirdilməsi, nağıllarda qəhrəmanın yuxusunun ardınca gedib xəşbəxtliyə qovuşması ilə bağlı hadisələr mücərrəd buta anlayışında birləşir [bax:3]. Deməli, buta verilməsi ürfanıdır. Məhz bu ürfanilik butanı milli özəlliklərin daşıyıcısına çevirib. Buta verilməsi, buta alınması yuxuda baş verdiyindən yuxu və buta bir vəhdət təşkil edir.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının təməli də buta üzərində qurulub. Bu əsas üzərində cərəyan edən hadisələrin mürəkkəb inkişafı və məqsədi sonda aydınlaşır. Butadan başlanan aşıqlıqın yolu məşəqqət və əzablardan keçir. Məhəbbət dastanlarının əsas kompozisiyasını təşkil edən buta dastan yaradıcılığında hər zaman əhəmiyyətli rol oynayır. Göründüyü kimi, məhəbbət dastanlarında buta və yuxu bir-birini tamamlayan əsas ürfanı dəyərlərdir. Eşq yangısı

verən içki, badə də butanın ilahi mahiyyətinin əsas keyfiyyətlərindədi. Məhəbbət dastanlarına görə buta almış aşiq igidliyi və dürüstlüyü ilə də seçilir [1, 174].

Övladı olmayanlar “qara çadırlar”dan qurtulsun deyə, anaların, ataların içinə axan göz yaşlarını Xızır alma üzündə qurudar. Onları həsrət gölündən çəkib işığa çıxardar. Tanrıdan oğul diləyənlərə ağ alma, qız diləyənlərə qızıl alma verir. Bölüb ortadan yarısını o, yarısını bu yeyər. Doqquz ay durub beşik başında tamamında qovuşarlar Tanrı payına. Xızırın əli həmişə bu uşaqların üstündə olar. Onları şeytan nəfəsindən, bədnəzərdən qoruyar və sonda da bir-birinə qovuşdurar.

Beləliklə, Xızır Ruhuna bağlı olan Azərbaycan torpağının müqəddəslik adına gerçək bəlgəsi butadır. Buta ana bətnindəki uşağı, dünyanın yarı hissəsini, yerlə göyü, ruhla cismi xatırladır. Qovuşan butalar aşıqla məşuqun, ruhla cismin qovuşması, bütöv dünya deməkdir. Buta əbədi həyat, yaşam rəmzidi.

Nağıl dünyamızdan boylanıb baxanda dastanlarımızın hər birində Xızır ruhunu görürük. Çünki bu torpaq qanıyan, ruhuynan ruh bədəndə olduğu kimi Xızır dünyasına bağlıdı. Xızır da elə butalılar tək bu millətin ruhudu. O da öz Butasını köçürüb Azərbaycan üstünə.

Bu gün Abşeron kimi tanıdığımız, əslində türk yurdu Əfşəran (Oğuzun əfşar boyu) olan torpağın üzünü Xəzərin (Xızırın) suları yuyub şəklini, formasını bir qədər dəyişsə də, əskidə büsbütün buta üzlü olub bu torpaq. Suların üzündən boylanıb baxanda hələ də butasını göstərməkdədi.

İllər keçib, insanlar Xəzərin (Xızırın) butasını qala üzündə sahilə köçürüblər. Çünki butanın müqəddəsliyini duyublar. Buta Xızırdan bir nişanə, həyat rəmzidi. Sevgili butalar ürəyə oxşayan kimi ana bətnindəki uşaq da butaya bənzəyir. Elə bil ki, iki bədəndə bir candılar. Sevgili butalar qovuşanda, küsülü butalar barışanda buta bütövləşib bir dünya olur. Hər doğulan körpə də yeni bir dünyadan soraqıdı.

Xızır Ruhundan bir nişanə olan Başparmaq ocağı da (xalq arasında “Beşbarmaq” deyilir. N.Q.). Xəzər sahilində min illərdi bənd alıb durur. Xızır Musa peyğəmbərlə bu dağda üz-üzə gəlmiş, Yunus peyğəmbərsə balığını məhz burada itirmişdi. Övliaların, peyğəmbər övladlarının ruhu hələ də bu ocaqlarda, ziyarətgahlarda dolanmaqdadı. Xızırın, Cərcis peyğəmbərin ziyarətgahları kimi.

Qız qalasının torpaqda bənd alıb, daşı daş ustə ucalan tarixi gizli qalsa da, gerçək olan budur ki, onun buta sirri Əfşərana, Xəzərə bağlıdı. Misir ehramları kimi sirrini özündə saxlayır. Əslində, o sadə bir qala deyil. İlahi keyfiyyətin daşıyıcısı, Göylə bağlı bir tapınaqdı. Üstündə ucaldığı məkanın müqəddəsliyinə bir işarədi. Necə ki, “Əsmaul-hüsna”da Tanrının gözəl adlarından biri Baki (yəni, sonsuz, bitməz-tükənməz varlıq, deməkdi. N.Q.) adlanır. Bu mənada Əfşəranın bir parçası olan Bakı “bitməz-tükənməz sərvətlər məkanı” anlamına gəlir.

Müqəddəs məkanların hər bölgədə tapınaq, ocaq, qala adında öz rəmzi, nişanı var. Əfşəran qalası böyük bir millətin yaddaş dünyasıdı. Tarixi adının arxasında gizli qalan bir qalanın sirri məhz onun adından başlayır. Azərbaycanın

müxtəlif bölgələrində qız qalaları mövcuddur. Görəsən qızlarının adına bu qədər qala tikməyə nə ehtiyac vardı. Türkün kişilik rəmzini qız örpəyinə salanlar tarixi bilərəkdən danırlar. Türk inancında tapınaq bakirəlik nişanəsidir. Ancaq bir millətin bu müqəddəsliyini qız bakirəliyində çağırmaq millətə həqarətdir.

Türk yeganə millətdi ki, qızına da oğul gözüynən baxıb, onu “oğlum”, deyər çağırır. Əgər hər hansı bir türk kişisi qızının şərəfinə qala ucaltmış olsaydı, o zaman heç şübhəsiz bu tikilini “Qız qalası” deyil, “Oğlan qala” adlandırardı. Türkün kişisi, qızı da Tanrı bəlgəsi olan tapınaq müqəddəsliyinə ucaldığı halda, bu torpağı qız adına çökdürmək istəyənlər hər şeyi türkün çöküşünə hesablayıblar.

Əslində, Qız qalası Oğuz qalası (tapınağı) deməkdi. Qız – ğuz – oğuz qalaları bu yurdun oğuzlara məxsus olmasının maddi sübutudu. Xəzərlər də adından göründüyü kimi Oğuz soyuna bağlıdır. Xəzər (ğuz - ər) - Oğuz ər, yəni ğuz – müqəddəs od, ər isə igid, kişi deməkdi. Bu isə oddan törəyən İnsan – Oğuz anlamına gəlir. Xızır da müqəddəs ruh kimi odun, işığın bəlgəsidir. Deməli, türkün nəsil ağacı Oğuz elə Xızırın özüdür.

Türk Tanrıçılıq dini sistemində Oğuz obrazı yoxdur. Burada “ilahi üçlük” fərqli formada görüntüyə gəlir. Baş Tanrı, Qaraxan (Tanrıxan) və onun iki övladı Uğur (yaxud Xızır) və Erlik (Ərlik) bütün yaradılmışların fəvqündə dururlar. İlk mərhələdə Qaraxanın təbəçiliyində olan Uğur və Erlik Baş Tanrıdan tanrı statusunu alaraq, Uğur tanrı işığın bəlgəsi olaraq yürüzündə, Erlik tanrı isə qaranlığın təmsilçisi kimi yeraltı dünyaya hakimlik edirlər. O vaxtdan xeyirlə (İşıqla) şərin (qaranlığın) mübarizəsi başlayır [11, s.49]. Əgər ilkin yaradılış mərhələsində hadisələrə birbaşa Tanrıxan özü müdaxilə edirdisə, bu zamandan etibarən isə öz dərğahına çəkilib hadisələri kənarından seyr edir.

Türk Tanrıçılıq dini sistemindən xeyli sonralar təşəkkül tapmağa başlayan müxtəlif atəşpərəstlik dini görüşlərində də (zərvanilik, zərdüştilik, manilik, məzdəkilik, xürrəmilik) baş Tanrı Zərvan da öz statusunu övladları Hörmüzlə Əhrimən arasında paylaştığı andan xeyirlə şərin arasında bitib-tükənməz, əbədi mübarizəyə rəvac verir. Şamançılıq görüşlərində isə Tanrı Ruhunun təmsilçisi kimi Oğuz görüntüyə gəlir. Türk “Törəyiş” dastanlarında söyləndiyi kimi Oğuz adı insan kimi doğulmur. O bir ruh, nur (ışıq) olaraq Tanrı məkanından Qaba Ağacın (Dünya ağacının) üstündə yer üzünə endirilir [21, 87].

Bu gəlişi ilə də yerlə göy arasında körpü rolunu oynamağa başlayır. Tanrıya məxsus bir sıra missiyaları icra edir. Yenilməzlik gücünün sahibi kimi hər istədiyini həyata keçirə bilər. Obanın, oymağın sabah başına gələcəklərini öncədən görə bilər [bax: 7]. Bütün pisləkləri, şərin qüvvələri yenir. Yer üzünün ilk Şamanı olaraq alqışı alqış, qarğıışı qarğıış olur. Elin nizam-düzümü, mizan-tərəzisi də onun istəyindən asılı olur. Sonrakı illərdə yalnız bu ruhun daşıyıcılarının Qorqut ata kimi alqışı alqış, qarğıışı qarğıış ola bilər.

Tanrının Göy Kitablarında yer üzünə endirdiyi Kəlamlarda da Xızırı belə bir ilahi missiyanın daşıyıcısı kimi görürük. Xızırı peyğəmbər demək doğru deyil. Sufilər də Ona peyğəmbər deməkdən çəkinmişlər. Baxmayaraq ki, Xızır

Övliya adlandırmışlar, ancaq Onun Övliyalıq məqamını sufi övliyalığından çox yüksəkdə görmüşlər [15, 183].

Xızırın Tanrı yanında məqamı peyğəmbərlikdən ucadı. “Qurani-Kərim”in “Musa və Xızır” qissəsindən də göründüyü kimi peyğəmbərin belə görə bilmədiyini yalnız Tanrıya məxsus pərdənin o üzünü Xızır bütün aydınlığı ilə görmək imkanına malikdi. Tanrı özünə məxsus bir sıra ilahi keyfiyyətləri, müqəddəsliyi Xızıra da bəxş etmişdi [17, 106]. Xızır ölümsüzdü, yür üzündə əbədi diriliyin tək təmsilçisidi. Ruh olsa da, istədiyi vaxt görüntüyə gəlib insanların gözünə görünə bilər.

“Ey insanlar, məni yada salın, mən də sizi yada salaram”, deyən Tanrı misallı, Xızır da adını tutub Onu çağıranların hər zaman imdadına yetər. Yer üzündə insanlar bir Tanrıdan, bir də Xızırdan ruzu, bərəkət dilərlər. Tanrı kimi Xızır da ruhundan nəfəs verib ölüni belə dirildər. Adəm, Nuh, İbrahim, Musa, Süleyman, İsa və Məhəmməd peyğəmbər kimi müqəddəslər yalnız Xızırın çiyində bu dünyanı tərk etdilər. Bu mənada Tanrının yür üzündə ən böyük qüdrəti məhz Xızırdı.

Tanrının Xızır (Oğuz) qüdrətinə tapınan yenilməz türk xaqanları da özlərini təsadüfən Tanrı övladı, Göy oğlu adlandırmamışlar. Bu da türkün oda, işığa, göy üzünə, yəni Tanrıya bağlılığına bir işarədi. İslam ehkamında Tanrının övladı olmaz. Lakin islam bayrağının tək sahibi olan türk-müsəlman xaqanları başının üstündə dalğalandırdığı yaşıl bayrağı qələbədən qələbəyə aparanda da, “Mən Tanrı övladı, göy oğluyam”, söyləyərdi.

Türklər bunu deyərəkən Tanrı Dərgahına nə qədər sıx bağlı olduqlarını dilə gətirirdilər. Baxmayaraq ki, xristian təriqətlərində də İsa Məsihin Tanrının oğlu olduğunu hesab edənlər az deyil. Türkün göylərə, Haqq Dərgahına bu qədər bağlılığı onun hələ də göy üzündən qopmamasına bir işarədi. Türk xaqanları “göyün oğlu, yerin sultanıyam”, deməklə, sanki Xızır ruhunu anırlar.

Dünyanı fəth edən türk xaqanları hər zaman “yaxşı əməl dinin yarisidi” söyləyib Xızıra oxşamaq istədilər. Çingiz Xaqan, Əmir Teymur kimi xaqanlar atın belinə qalxıb qələbə ümidiylə Tanrıdan dilək diləyəndə ordunun başında Xızır Boz Qurd donunda görüblər. “Qurd ayağı sayalı olar” söyləyən dədələr Boz Qurd ordunun önündə görünməmiş savaşa girməkdən çəkinərdilər [bax: 4, 20].

Türk “Törəyiş” dastanlarının ilki olan “Ağ oğlan” (Tanrı dağı ətəklərində bu igidi “ər-Saqatoh” deyər çağırırdılar. N.Q.) dastanı da Xızır Ruhuna türkün sevgisidi. Xəzərin sahillərindən boylanan “Ağ oğlan” və yaxud “Ağ atlı oğlan” dastanı Azərbaycan türkünün türk Yaddaşına ən böyük töhfəsidir [bax: 9]. Nağıl dünyamızın əbədi sakinləri olan igid, qəhrəman Məlikməmmədlər, Nərbalalar da öz vətən sevgiləri, dostu sədaqətləri ilə Ağ atlı oğlanın - Xızırın sevgi üzündü, millət, yurd adına!

Nəticə: Mifoloji obrazlar toplumun formalaşmasında və tarixi təkamülündə yeri və rolu əvəzsizdir. Hər bir xalqın tarixində miflərdən qaynaqlanan elə dəyişməz faktorlar var ki, insan həyatının quruluşunda çox ciddi rol oynayır. Hətta o dərəcədə ki, toplumun həyatının özünə bu elementlərin təşkil et-

diyi sistemin özünüinkişaf etdirməsi kimi baxmaq olar. O mənada millətin təşəkkülü ilə mifoloji obrazların tarixi təkamülü, “özünü acması”, yüksəliş mərhələlərinə keçməsi arasında orqanik bağlantı görə bilirik. Xalqın mövcudluğu və inkişafı özlüyündə kollektiv fəaliyyətin nəticəsi olmasına baxmayaraq, tarix həlledici anlarda fərdləri önə çıxarır. Tarix folklorun təkamül yolu, bəşəriyyətin yaşam qaydasıdır. Mif özünütəşkil edərək insanda yaşayır və insanı yaradır. Bu proses ümumi səviyyədən xaosdan nizamlılığın yaranması təsiri bağışlayır. Bunun mexanizmləri isə informasiyanın seçilməsi, qiymətliliyi, kollektiv yaddaşın varlığı, informasiyanın sıxlaşması ilə unutqanlığın vəhdəti, resepsiya və generasiyanın işləmə qaydaları ilə izah olunur. Hər bir belə məqamda müdrik adamı seçə bilən xalq da müdrik sayılır. Azərbaycan xalqının qədimlərdən başlayan tarixi təkamülü sübut edir ki, o, müdrikdir.

Xalq yaddaşı kollektiv reallığa aiddir. O, heç zaman maddi formada mövcud olmur. Əslində onun hansısa lokal bir daşıyıcıda mövcudluğu da müşahidə edilmir. Xalq yaddaşı daim dinamikada olan, mifləri sistemli olaraq metaforik qaydada qoruyan, zamanın axınında onların universallığını saxlayan və kollektiv səviyyədə mövcudluğunu təsdiqləyəndir. Bu mənada xalq yaddaşı delokallaşmış mənəvi sahədir. Onun ağırlıq nöqtəsi fiziki məkanda deyil. Bu mənada xalq yaddaşı zamandankənar mövcuddur, ancaq hər bir konkret tarixi mərhələdə zamanda məzmun kəsb edir. Ona görə də universallıqda fərqlənməyən xalq yaddaşı konkret toplumun tarixində həmişə özəl xüsusiyyətlərlə və orijinal fraqmentlərlə seçilir. Bu tədqiqat işində tarixi yaddaş və milli mənlilik göstəricisi kimi Xızır obrazını formalaşdıran mifoloji və fəlsəfi amillər elminəzəri aspektdə araşdırılmışdır.

Məqalədən mifologiya, fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr, mifoloji sistemlərdə oxşar süjetlər və çarpazlaşmanı araşdıran tədqiqatçılar istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən mifologiya, folklor və fəlsəfə tarixinə dair dərslilik, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX - XIII вв. Ашхабад, 1969, 297 с.
2. Azərbaycan dastanları. 5 cildə. Bakı: Lider, 2005.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 180 s.
4. Aka İsmail. Timur ve devleti. Ankara, 1991, 172 s.
5. Ali Toker. Hızır Aleyhisselam. İstanbul: Buhara Yayınları, 2011, 319 s.
6. Cəfərzadə Ə. Xızır Nəbi bayramı //Folklorşünaslıq məsələləri elmi məcmuəsi. Bakı: ADU, 1991, s.8-12.
7. Эмрах Селви. Необикновенные приключения Кара-оглана и другие турецкие народные повести. М., 1982, 447 с.
8. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992, 432 s.
9. Göyüşov B. Amaras-Ağoğlan. Bakı, 1975, 92 s.
10. Gökyay Orhan Şaik. Dede Korkut Hikayeleri. İstanbul, 1980, 256 s.

11. Каташ С.С. Мифы, легенды Горного Алтая, Горно-Алтайск, 1978, 112 с.
12. Qocatürk N. Xızır əleyhissəlam: Türkün ağ atlı oğlu. İstanbul, 2013, 287 s.
13. Qocatürk N. Müsəlman mədəniyyəti və sufizm (dərs vəsaiti). Bakı, 2015, 142 s.
14. Qocatürk N. Türkün Yaddaş Kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, 400 s.
15. Niyazi Mısıri. Hızır (as) Hızriya-yı Cedida. İstanbul, 2001, 244 s.
16. Ömer Faruk Hilmi. Hızır Aleyhisselam. İstanbul, 2011, 880 s.
17. Serhat Ahmet Tan. Hızır. İstanbul, 2009, 240 s.
18. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
19. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı: Elm, 1972, 400 s.
20. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 277 s.
21. Еремеев Д. Этногенез турок. М., 1970, 272 с.

ФИЛОСОФСКАЯ СЕМАНТИКА КУЛЬТА ХЫЗЫРА В СИСТЕМЕ ТЮРКСКОГО МЫШЛЕНИЯ

N.GODJATURK

РЕЗЮМЕ

Глубокое и тщательное изучение истории, культуры, философского мышления турецких народов может помочь занять им место, которое они заслуживают, в глобализованном мире, и получить объективную оценку духовных сокровищ, прошедших через сито тысячелетий. В истории каждого народа есть неизменные показатели мудрости, основанные на мифах, которые играют очень важную роль в становлении человеческой жизни. Культ Хызыра, который является неотъемлемой частью общетюркской системы ценностей, также занимает особое место в этой динамике и играет здесь своеобразную роль. Его философское восприятие дает возможность великому турецкому этносу проникнуть в глубинные слои мифологического и философского образа мышления. Это также позволяет нам лучше понять культурную и духовно-нравственную идентичность, которая формировалась веками.

Ключевые слова: Культ Хызыра, мифологическое мышление, память, архетип, народ, ритуал, традиция.

PHILOSOPHICAL SEMANTICS OF KHIZIR'S CULT IN THE SYSTEM OF TURKIC THINKING

N.GODJATURK

SUMMARY

A deep and thorough study of the history, culture, and philosophical thinking of the Turkic peoples can help them to take the place they deserve in a globalized world and get an objective assessment of the spiritual treasures that have passed through a sieve of millennia. In the history of every nation there are certain treasures of wisdom, based on myths that play a very important role in the formation of human life. The cult of Khizir, which is an integral part of the common Turkic value system, also occupies a special place and plays a peculiar role in this dynamics. His philosophical perception enables the great Turkic ethnos to penetrate into the deeper layers of the mythological and philosophical way of thinking. It also allows us to better understand the cultural and spiritual-moral identity that has been forming for centuries.

Key words: Khizir Cult, mythical belief, memory, archetypes, people, ritual, tradition.

İQTİSADİYYAT

UOT 330.341.1:62

**ИННОВАЦИИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ
КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ
МАЛЫХ И СРЕДНИХ ПРЕДПРИЯТИЙ****Ф.З.МЕХДИ***Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
farid.mehdi2@gmail.com, 050 707 77 78*

Анализируются основные источники инноваций для малых и средних предприятий. Сравниваются методы для оценки эффективности инновации и предлагаются наиболее подходящие для конкретных случаев. В частности, обосновывается, что продуктивность, широко используемая для оценки эффективности инновации, не полностью отражает все эффекты инновации. Дается преимущество применению индекса Лернера и других монетарных критериев.

Ключевые слова: инновация, эффект инновации, продуктивность, малые и средние предприятия

Jel Classification: O30, O31, O32

Шумпетер утверждал, что лучшим способом достижения конкурентных преимуществ на рынке является создание инноваций. Это понятно, так как возможности ценообразования ограничены, и как утверждается в экономической теории, ценовая конкуренция в конечном счете приводит к нулевой экономической прибыли.

Настоящий предприниматель предвидит силу инноваций. Поэтому действующий предприниматель пытается закрепиться на рынке и завоевать новые каналы сбыта своей продукции, а начинающий предприниматель изо всех сил стремится войти в намеченный рынок, несмотря на то, что он рискует потерпеть неудачу. Этот процесс, приводящий, в конечном счете, экономическому росту, Шумпетер в своей книге «Капитализм, социализм и демократия» назвал «созидательным разрушением» (creative destruction), и он считает, что его основным источником процветания капиталистического общества [1, 82].

В этой работе мы исследуем роль инноваций в обеспечении конкурентных преимуществ для малых и средних предприятий. Это важно по

следующим причинам.

1. Во-первых, малые и средние предприятия (МСП) являются важным источником инноваций.

2. Роль МСП в экономическом и социальном развитии достаточно велика – более 95% всех предприятий являются таковыми.

3. Благодаря МСП создаются дополнительные рабочие места: более 60% периодически создаваемых новых рабочих мест принадлежат малым и средним предприятиям [2, 4]

4. Экспорториентированные МСП вносят значительный вклад в улучшение торгового баланса страны.

5. Наконец, и это очень важно, новые отрасли и, соответственно, инновации берут свое начало в МСП – большинство современных крупных компаний начинались из МСП [3, 76]

6. Согласно отчету секретариата АСЕАН в некоторых азиатских странах доля МСП в ВВП достигает от 30 до 53%, а от 19 до 31% экспорта товаров так же приходится на долю этих предприятий [4, 15].

7. МСП в конкурентной борьбе с крупными предприятиями, в том числе с транснациональными компаниями сталкиваются со множеством проблем, и при этом многие авторы видят выход для МСП в создании конкурентных преимуществ через инновации [5, 26].

Опыт показывает, что, хотя внутрифирменные изыскания и обсуждения и являются конечным этапом генерации инноваций в МСП, в большинстве случаев они возникают на основе идей, приобретенных извне [6, 67]. Тут возможны различные варианты.

Нисходящие источники инноваций для МСП

Важным каналом новых идей служит *потребитель*. Тут возможны различные механизмы.

• **Жалобы клиентов.** Для опытных предпринимателей этот источник является неотъемлемой частью инновационной стратегии. Эти компании внимательно изучают каждую жалобу «Их философия: каждая жалоба - это возможность улучшить разработку продукта и сервисные инновации!» [7]. Для успеха в изучении жалоб необходимо соблюдать некоторые важные принципы [7]:

– Инновации должны быть открытыми. По мере возможности, жалобы должны быть доступны для широкого круга работников фирмы, тем более, для тех сотрудников, которые ответственны за эту жалобу. Мотивация этих работников создает стимулы для генерации инноваций, ориентированных на потребителя, и, так как в большинстве случаев в этом заинтересованы и другие отделы, то в процесс создания инновации могут быть втянуты достаточно большие силы. Заметим, что уже имеются программные обеспечения для управления инновациями, реализующие эту возможность (напр., Innolytics ®).

– Желательно, чтобы подача жалоб была многоступенчатой. При такой системе оценка актуальности жалоб, планирование мер и распределение обязанностей по ее устранению происходит в несколько этапов и соответствующими компетентными сотрудниками. На этих этапах: а) выявляется в какой степени жалоба многократная и может быть обобщена; б) исследуются возможности улучшения товара или услуги; в) определяются меры для достижения улучшения. Заметим, что программное обеспечение Innolytics® позволяет сгенерировать руководящие вопросы для каждого этапа. Некоторые фирмы используют Innolytics® для централизованного управления жалобами и получения возможностей для инноваций, ориентированных на клиента.

• **Опрос потребителей.** В [8], где утверждается, что грамотный опрос потребителей – нелегкое занятие, предлагаются 5 методов выявления потребительских предпочтений.

1. Целевые опросы веб-сайтов (**Targeted website surveys**). Как указывается в этом источнике, хорошо ориентирующиеся специалисты в состоянии составить вопросы таким образом, что доля ответивших на них может дойти до 30% от входящих на этот сайт, и даже 50% клиентов после покупки. Посредством этого метода можно выяснить мнение об усовершенствовании дизайна сайта, добиваться развития клиентов, проводить опрос после покупки и т.д.

Подчеркиваются следующие преимущества данного метода: ненавязчивость, простота дизайна, варианты таргетирования, разнообразие вопросов.

Недостатки: всплывающие окна опроса могут раздражать, чтобы избежать этого необходимо привлечь респондентов на собственный сайт, что является дополнительной заботой.

2. Кнопка обратной связи (**Feedback button**). Посредством этой кнопки респондент может войти в уготовленное меню полей (таких как имя, комментарий, электронная почта и т. д.) и заполнить их при желании. Преимуществом этого метода является то, что опрос активируется пользователями и дает им возможность оставления обратной связи. Недостаток: таргетинг ограничен страницами, на которых он реализован.

3. Чистая Оценка продвижения (**Net Promoter Score - NPS**). Это – один из самых распространенных методов выявления отзывов клиентов. По утверждению профессора Гарвардского университета Ф.Райххельда, вероятность того, что бренд или фирма будет зарекомендована зависит от успеха сарафанного радио и возврат покупок.

Улучшение этого показателя увеличит повторные продажи и послужит приобретению новых клиентов через сарафанный маркетинг. Рамки состоят из 2 вопросов [8]:

– «Насколько вероятно, что вы порекомендуете наш продукт/ком-

панию своим друзьям или коллегам?

– В чем причина вашего ответа?»

Ответы на эти вопросы позволяют выявлять уровень удовлетворенности клиентов и направления деятельности по его увеличению.

Преимуществами этого метода является простота для респондентов – ответ одним кликом. Недостаток: меньший охват клиентов, что сужает выборку и, соответственно, искажает ситуацию. Следовательно, для применения этого метода необходимы дополнительные усилия по расширению респондентской базы. Но даже, если эта база мала, ответы на второй вопрос могут дать хорошие ориентиры для улучшения ситуации.

4. Опросы посредством сообщений (**In-message surveys**). Такие сообщения с вопросами могут посылаются на электронную почту или в чат. Люди легче отвечают на такой опрос, чем на традиционные вопросники, так как это требует меньше времени, и не требуется много времени на принятие решения, отвечать или нет.

Для распространения опросов этим методом разработаны специальные программные обеспечения (например, Intercom). Преимущество этого метода – простота и быстрота взаимодействия с клиентами.

5. Рассылка вопросников. Здесь способ взаимодействия с респондентами такой же, как и в предыдущем методе, но разница в том, что он может включать несколько, а порой и каскад вопросов. При этом обычно целевой группе посылается ссылка на соответствующий сайт.

Сложность и неудобство для респондентов компенсируется углубленностью исследования. Кроме того, включение в анкету вопросов о персональных данных респондента позволяет исследовать влияние различных личностных факторов на поведение покупателя.

Главным недостатком метода является непривлекательность для респондентов, поэтому приходится искать стимулы для их участия в опросе, что требует дополнительных знаний, как самого предмета опроса (товара или услуги), так и методов прикладной социологии.

Восходящие источники инноваций для МСП

Довольно часто достаточно глубокое исследование потребительских предпочтений и желание их удовлетворения приводит к идее создания новых товаров или услуг или их существенной модернизации. Как правило, реализация этих намерений требует новых ресурсов, причем их диапазон может быть довольно широкий – от новых видов сырья до работников с новыми навыками и знаниями [9, 203]. Для этого необходимы консультации с поставщиками факторов производства.

Маркетологи восходящего потока должны быть на шаг впереди – они стараются прогнозировать, куда движется рынок и какие продукты будут затребованы в будущем. В этом смысле восходящий маркетинг опережает нисходящий маркетинг [10], так как он ориентируется на дол-

госрочный и среднесрочные периоды, в то время, как нисходящий маркетинг, в основном исследует текущий спрос.

Можно выделить следующие характеристики маркетологов восходящего направления [10].

- В отличие от «нисходящих» маркетологов «восходящие» маркетологи глубже вникают в потребительские навыки и желания потребителя и, соответственно, могут моделировать инновационную продукцию для обретения преимуществ перед конкурентами.

- Таким образом, ответственность за новые характеристики инновационного продукта (процесса) ложится на маркетологов восходящего потока, которым приходится тесно сотрудничать с представителями инновационной деятельности – исследователями и разработчиками, академическими кругами, университетами, инженерами, маркетологами по продаже, чтобы обеспечить соответствие нового продукта (или процесса) общей цели и стратегии компании.

- Для получения максимальной прибыли и, соответственно, максимального продвижения инновационной продукции восходящим маркетологам необходимо заранее исследовать и находить новые рынки сбыта, а также сильный бренд.

- Восходящий маркетинг сравнительно сложен и, поэтому трудный для осуществления.

- Восходящий маркетинг также может требовать много времени для реализации – от нескольких месяцев до нескольких лет.

- По сравнению с нисходящим маркетингом или маркетингами другой направленности измерить эффект восходящего маркетинга – сложная задача.

- Если деятельность по нисходящему маркетингу осязаем в виде реклам, опросов и других мер, восходящий маркетинг не заметен вплоть до его окончательной реализации – создания инновационной продукции.

Последние два свойства делают восходящий маркетинг непривлекательным, и это является главной причиной, почему большинство фирм не финансирует эту деятельность, фокусируясь на нисходящем маркетинге.

Горизонтальные источники инноваций для МСП

Имеется в виду внутриотраслевые связи, в особенности конкуренция. Конкуренты представляют огромный стимул инновационной деятельности [11, 71]. Экстремальный случай нашел свое отражение в теории «подрывных инноваций» [12], согласно которой при появлении инновационных продуктов старые продукты теряют свою ценность для потребителей и становятся неконкурентоспособными. Эта теория объясняет многочисленные примеры потери конкурентоспособности известными брендами и продуктами.

Но те ранее лидирующие компании, которые вовремя мирятся с

новой ситуацией, могут приобрести новую технологию и гибко перестроиться.

Другая модель внутриотраслевой конкуренции предполагает, что предприятия, производящие одноименную продукцию, имеют примерно одинаковую размерность, и имеет место перманентная конкуренция между ними. Опыт показывает, что в такой ситуации появляется стимул сотрудничества в инновационной деятельности, ведущей к совместной генерации новых знаний и разработок [13, 512].

Оценка инновационного эффекта

Оценка влияния инноваций на конкурентоспособность требует уточнения основных показателей конкурентоспособности.

Некоторые достаточно известные авторы при изучении экономического эффекта инноваций особое внимание уделяют на их увеличивающее влияние на производительность, которая, в свою очередь, определяется, как выпуск (output) на единицу используемого при производстве ресурса. Заметим, что такой подход вполне оправдан, если речь идет об инновациях, разрабатываемых и применяемых в компаниях.

Как известно, в экономической теории на макроуровне рассматриваются две категории ресурсов: труд и капитал и, соответственно, продуктивность (производительность) труда и капитала. При исследовании национальной экономики в целом этот подход оправдан, и следующей главе мы тоже проводим такое исследование. Но на микроуровне подход должен быть детализирован. Для этого следует обратить внимание, как минимум, на два обстоятельства.

1. Как мы уже указывали выше, в экономической теории, как на микро- так и макроуровне продуктивность – это объем выпуска на единицу продукции. Известно, что на микроуровне, например, продуктивность труда задается формулой

$$AP_L = Q/L, \quad (1)$$

где Q – объем произведенной продукции, а L – количество труда, затраченного на производство этой продукции. Заметим, что здесь предполагается, что оба параметра выражаются в *натуральных* (физических) единицах. Это – обычная практика. Именно такой подход предлагается в брошюре Роберта Аткинсона «Конкурентоспособность, инновация и производительность: прояснение путаницы», широко цитируемого в работах по инновации [14, 4].

Но при исследовании эффекта инновации такой подход может быть применен, если просто исследуется инновационный продукт или процесс, хотя даже в этом случае этого недостаточно.

Мы утверждаем, что такой подход не адекватен, если речь идет об экономическом (конкретнее, о финансовом) эффекте инновации, и применительно к изучению влияния инновации правильным является моне-

тарный подход. А именно, при первом приближении необходимо брать выпуск продукции не в натуральных единицах, а в денежном выражении, т.е. должна использоваться формула

$$PS_L = Re/L, \quad (2)$$

где PS_L – полумонетарная (semimonetary) (смысл этого термина, введенного нами будет ясен ниже) производительность труда. Мы вводим этот термин с целью различения производительности, вычисляемой формулой (2) от производительности в (1), которую, в свою очередь мы называем натуральной производительностью труда.

Re – доход от реализации продукции,

L – количество труда, выраженная в натуральных единицах.

При отсутствии ценовой дискриминации, очевидно,

$$Re = P \cdot Q, \quad (3)$$

где P – цена реализации продукции.

Наиболее адекватным представляется использование следующей формулы

$$PM_L = Re/W, \quad (4)$$

где PM_L – монетарная (semimonetary) производительностью труда.

W – суммарная компенсация за труд, выраженная в денежных единицах.

Аналогично можно вводить понятие монетарной производительности для других ресурсов – капитала, земли и т.д.

Проиллюстрируем преимущество применения формулы (4) для оценки эффективности инновации на примере продуктовой инновации, а затем прокомментируем наш подход для других видов инноваций.

Так как *продуктовая инновация* предполагает создание качественно нового (по крайней мере, с точки зрения потребителя) продукта, то, как правило, он продается по завышенным ценам, принося производителю сверхприбыль, и это подтверждается практикой, так как патентное право на определенное, достаточно долгое время превращает производителя в фактического монополиста. Этот факт не отражается, если применять натуральную производительность. А так как (4) оперирует доходом, то этот недостаток устраняется. Что касается монетарного представления труда, то на первый взгляд это может казаться излишним. Это так, если не происходит особых изменений в качестве используемого труда, и тогда на самом деле можно довольствоваться формулой (2). Но возможно производство новой продукции может потребовать более квалифицированного труда, требующего большей оплаты. Тогда необходимо применять формулу (4).

В случае *инновации процесса*, когда продукт не претерпевает особых изменений, а происходит совершенствование технологии, это, как

правило, приводит к сокращению расходов на труд, и поэтому использование монетарного выражения труда и, соответственно, формулы (4) становится необходимой. Но заметим, что так как потребительские характеристики самого продукта остаются практически неизменными, то здесь можно было бы оставить натуральное выражение количества продукта, т.е. воспользоваться следующей формулой:

$$SP_L = Q/W, \quad (5)$$

Но, как объясняется ниже и в этом случае показатель SP_L может дать превратное представление об эффекте инновации.

2. Как показывают формулы (4) и даже формула (5), апелляция к производительности как индикатору оценки эффекта инновации уместно только в том случае, когда цена продукта остается неизменной. Но, как мы отметили выше, при *продуктовой инновации* это предположение не выполняется. Во-первых, здесь фраза «неизменность цены» становится неуместной, так как если продукт совершенно новый, то его не с чем сравнивать. Но, если даже осталось прежнее название продукта, то, так как для потребителя это качественно разные продукты, то все равно инноватор имеет преимущество перед конкурентами, которое в конечном счете выражается в более высокой продажной цене. (Примеров подобных случаев более, чем достаточно: цифровой телефон против аналогового, разные классы автомобилей, зиринские помидоры против иранских и т.д.).

Но даже при *инновации процесса* цена продажи может измениться, но на этот раз в сторону снижения. Такой ценовой подход вполне разумен на рынке олигополистической продукции, где небольшое снижение цены при тех же потребительских качествах продукции может увеличить долю компании на рынке.

На наш взгляд, при продуктовой инновации, пока фирма сохраняет фактически монополистические позиции на рынке целесообразно так же использовать индекс Лернера:

$$L = (P - MC)/P.$$

где P – цена продажи продукта, MC – предельные расходы производства продукции [15, 286].

Этот подход согласуется с теорией Шумпетера, которая утверждает, что часто инновации создают временные монополии, что значительно увеличивает прибыль фирмы. Этот соблазн стимулирует фирмы к разработке инновационных продуктов и процессов [16, 730].

Аналогичные мысли выдвигает и наш современник и автор концепции конкурентных преимуществ М.Портер. Согласно его теории, выдвигаются два условия достижения устойчивых конкурентных преимуществ: 1) получение той же прибыли с затратами, меньшими, чем у конкурентов (затратное преимущество - *cost advantage*); 2) достижение более

высокой прибыли по сравнению с конкурентами по конкурентной продукции (дифференцирующее преимущество - differentiation advantage). В этих условиях конкурентное преимущество позволяет фирме обеспечивать более высокую ценность для потребителей, а также получать более высокую прибыль. Инновация, определяемая как процесс, который позволяет компаниям производить больше с тем же количеством ресурсов или производить столько же с меньшим количеством ресурсов, приводит к устойчивому конкурентному преимуществу [192, 68].

Выводы

- Ввиду ограниченности возможностей, МСП могут использовать в качестве источника информации для инноваций: а) клиентов; б) поставщиков; в) конкурентов.
- Для работы с клиентами наиболее распространенными являются социологические опросы. При этом используются различные каналы.
- В качестве индикатора для оценки эффективности технологических инноваций обычно используется продуктивность ресурсов, выраженный в натуральных единицах. Для полного отражения инновационного эффекта целесообразнее использовать монетарные единицы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Schumpeter J.A. Capitalism, Socialism and Democracy - Routledge, 2013, 448 p.
2. Financing SMEs and entrepreneurs 2016: An OECD Scoreboard. Paris, France: OECD – 2016, 11 p.
3. Oduntan K.O. The role of small and medium enterprises in economic development: The Nigerian experience. / International Conference Art Economic and Management, 2014, 7(3), pp. 75-80
4. Distanont A., Khongmalai O. The role of innovation in creating a competitive advantage // Kasetsart Journal of Social Sciences, 2020, Vol. 41 No. 1: January-April, pp. 15-21
5. Plessis M.D. The role of knowledge management in innovation. // Journal of Knowledge Management, 2007), No. 11 (4), pp. 20-29
6. Distanont A., Хаapasalo H., Rassameethes B., Lin B. Knowledge transfer pattern in collaborative product development. // International Journal of Intellectual Information Management, 2012, No. 3(1), pp. 59-81.
7. How complaints boost customer-driven innovation / <https://innolytics-innovation.com/customer-driven-innovation/>
8. Effective Methods To Collect Customer Feedback in 2020 / <https://survicate.com/customer-feedback/methods/>
9. Rosell D. T., Lakemond N. Collaborative innovation with suppliers –A conceptual model for characterizing supplier contributions to NPD // International Journal of Technology Intelligence and Planning, 2012, No. 2 (8), pp. 197-214.
10. Upstream vs. Downstream Marketing; Why do so many companies focus solely on downstream marketing? <https://www.orthoconnections.com/news/upstream-vs-downstream-marketing-why-do-so-many-companies-focus-solely-on-downstream-marketing>
11. Asomaning R., Abdulai A. An empirical evidence of the market orientation – Market performance relationship in Ghanaian small businesses // Educational Research International, 2015, No. 4 (2), pp. 69-86

12. Christensen C.M. The Innovator's Dilemma: When New Technologies Cause Great Firms to Fail - by Harvard Business Review Press, 2015, 320 p.
13. Inauen M., Schenker W.A. The impact of outside-in open innovation on innovation performance // European Journal of Innovation, Management, 2011, No.14(4), pp. 496-520
14. Atkinson R.D. Competitiveness, Innovation and Productivity: Clearing up the Confusion. - The Information Technology & Innovation Foundation, 2013, 7 p.
15. Perloff J.M., Brander J.A. Managerial economics and strategy. - Pearson, 2014. - 685 p.
16. Ciocanel A.B. Pavelescu F.M. Innovation and competitiveness in European context // Procedia Economics and Finance, 2015, No. 32, pp. 728 – 737
17. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран – Алпина Паблишер, 2019, 947 с.

İNNOVASIYA KİÇİK VƏ ORTA MÜƏSSİSƏLƏRİN RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN TƏMİN OLUNMASININ MÜHÜM AMİLİ KİMİ

F.Z.MEHDI

XÜLASƏ

Kiçik və orta müəssisələr üçün innovasiyaların əsas mənbələri təhlil olunur. İnnovasiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsi üsulları müqayisə olunur və konkret hallar üçün onların ən uyğunu təklif olunur. Həmçinin əsaslandırılır ki, innovasiyaların effektivliyinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunan məhsuldarlıq innovasiyanın bütün effektlərini əks etdirmir. Lerner indeksindən və digər monetar meyarlardan istifadəyə üstünlük verilir.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiyanın effekti, məhsuldarlıq, kiçik və orta müəssisə

INNOVATION AS THE MOST IMPORTANT FACTOR IN ENSURING COMPETITIVE ADVANTAGES OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES

F.Z.MEHDI

SUMMARY

The main sources of innovation for small and medium-sized enterprises are analyzed. We compare methods for evaluating the effect of innovation and suggest the most appropriate ones for specific cases. In particular, it is proved that productivity, which is widely used for evaluating the effect of innovation, does not fully reflect all the effects of innovation. The advantage of using the Lerner index and other monetary criteria is emphasized.

Keywords: innovation, innovation effect, productivity, small and medium enterprises

MÜNDƏRİCAT**HÜQUQ****İsmayılov X.C.**

Birinci Respublikada əmək və sosial təminat sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimi.....5

Babazadə M.V.

Humanitar müdaxilə baxımından dövlət suverenliyi konsepsiyası19

Hüseynov F.

Müasir dövrdə Rusiya-Özbəkistan münasibətləri27

Qənbərov D.M.

Birləşmək hüququ ayrı-ayrı ölkələrin təcrübəsində35

Vəliyeva G.M.

Big Data və sağlamlıqla bağlı məlumatların effektiv idarədilməsinin hüquqi məsələləri48

SOSİOLOGİYA VƏ PSIXOLOGİYA**Abbasova Q.Y., Musayeva V.K.**

Mədəniyyətlərarası əlaqələr: fəlsəfi-tarixi aspekt60

Qocatürk N.

Türk düşüncə sistemində Xızır kultunun fəlsəfi semantikasını69

İQTİSADİYYAT**Mehdi F.Z.**

İnnovasiya kiçik və orta müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin təmin olunmasının mühüm amili kimi78

СОДЕРЖАНИЕ

ПРАВО

Исмаилов Х.Дж.

Правовое регулирование отношений в сфере
труда и социального обеспечения в период Первой Республики 5

Баба-заде М.В.

Концепция государственного суверенитета в призме гуманитарной
интервенции 19

Гусейнов Ф.

Современный этап российско-узбекистанских отношений 27

Ганбаров Д.М.

Право на объединение отличается в практике разных стран 35

Велиева Г.М.

Правовые вопросы, касающиеся эффективного управления большими
данными и медицинской информацией 48

СОЦИОЛОГИЯ И ПСИХОЛОГИЯ

Аббасова К.Я., Мусаева В.К.

Межкультурные связи: историко-философский аспект 60

Годжатурк Н.

Философская семантика культа хызыра в системе тюркского мышления..... 69

ЭКОНОМИКА

Мехди Ф.З.

Инновации как важнейший фактор обеспечения конкурентных
преимуществ малых и средних предприятий 78

CONTENTS

LAW

Ismayilov Kh.J.

Legal regulation of relations in the sphere
of labor and social security during the First Republic 5

Baba-Zadeh M.V.

The concept of state sovereignty in the prism
of humanitarian intervention 19

Huseynov F.

Contemporary state of russia-uzbekistan relations..... 27

Ganbarov D.M.

The right to association is different in the practice of different countries 35

Valiyeva G.M.

Legal issues concerning effective management of Big Data
and health-related information 48

PSYCHOLOGY, SOSIOLOGY

Abbasova K.Ya., Musaeva V.K.

Intercultural relations: historical and philosophical aspect 60

Godjaturk N.

Philosophical semantics of khizir's cult in the system of turkic thinking..... 69

ECONOMICS

Mehdi F.Z.

Innovation as the most important factor in ensuring
competitive advantages of small and medium-sized enterprises..... 78